

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
SERIE NOUĂ, SUPPLEMENTUM III

IN MEMORIAM
EUGEN NICOLAE

EDITAT DE
ROXANA DOBRESKU, AUREL VÎLCU

BUCUREȘTI
2025

COPERTA: Dan Iulian MĂRGĂRIT

**MCA SERIE NOUĂ
SUPPLEMENTUM III**

www.mcajournal.ro

**Tehnoredactor: Ofelia COȘMAN
Secretar de redacție: Dana COSTIN**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

In memoriam Eugen Nicolae / ed.: Roxana Dobrescu, Aurel Vîlcu -

Târgoviște: Cetatea de scaun, 2025

Conține bibliografie

ISBN 978-606-537-820-9

I. Dobrescu, Roxana (ed.)

II. Vîlcu, Aurel (ed.)

902

929

**Toate articolele publicate în *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt *peer-reviewed*.
Materiale și Cercetări Arheologice este indexată în următoarele baze de date:
Persée, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO și DOAJ.**

Acest volum a fost editat cu sprijinul financiar al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”.

(1955–2024)

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

Aurel VÎLCU <i>In memoriam</i> Eugen Nicolae.....	9
Georges DEPEYROT Eugen Nicolae et cinq siècles de numismatique Eugen Nicolae and five centuries of numismatics	31
Adina BORONEANȚ, Monica MĂRGĂRIT One man's trash is another man's treasure – the case of the osseous debitage waste from Drăgușeni – <i>Ostrov</i>	39
David BACIU, Adrian BĂLĂȘESCU Preliminary study of the faunal material discovered in an Early Eneolithic feature from Alexandria – <i>Limonagiul</i> settlement (Teleorman County). 2019–2021 campaigns.....	59
Radu BĂJENARU Poveste din trecut. Despre descoperirea depozitului de topoare de la Sinaia A tale from the past. The discovery of the Sinaia axe-hoard	83
Gabriel Mircea TALMAȚCHI Două tezaure de semne monetare descoperite în zona de coastă a Mării Negre din teritoriul istro-pontic Two hoards of monetary signs discovered in the Black Sea coastal area of the Istro-Pontic area.....	99
Pierre DUPONT Transport amphoras of “Milesian” type: originals and local imitations.....	111
Theodor ISVORANU Monede din perioada romană imperială descoperite în zona Orheiului (Republica Moldova) Roman imperial coins from the Orhei area (Republic of Moldova)	119
Lucian MUNTEANU, Lăcrămioara-Elena ISTINA Noi informații despre tezaurul monetar roman imperial de la Măgurești (jud. Bacău) (CHRE 16297) New information on the Roman imperial monetary hoard from Măgurești (Bacău County) (CHRE 16297)	139
Mihai DIMA Monede romane dintr-o colecție constituită la Ostrov, jud. Constanța A collection of Roman coins found at Ostrov, Constanța County.....	159
Constantin C. PETOLESCU <i>Cohors II Dacorum</i> . Două trupe auxiliare romane cu număr de ordine identic <i>Cohors II Dacorum</i> . Two Roman auxiliary troops with identical numerical identifiers	173
Radu ARDEVAN, Alin PRALEA Monete antice din colecția lui Ioan Mihályi de Apșa Ancient coins from the collection of Ioan Mihályi de Apșa	177
Mircea DABÎCA, Theodor ISVORANU Cercetări arheologice la Histria, sectorul Sud (2018–2024). Descoperiri monetare Archaeological research at Histria, the South sector (2018–2024). Coin finds.....	189
Adriana PANAITE Roman roads in Moesia Inferior in the Black Sea coast area	213
Marius BLASKÓ, Zsuzsanna KOPECZNY, Róbert GINDELE, Gergely SZENTHE, Ștefan POPA, Erwin GÁLL Dating grave no. 97 from Vălceni in the light of numismatic and radiocarbon research – contributions to the chronology of H.1.....	237

Aurel-Daniel STĂNICĂ	
Între bizantini și tătari. Cimitirul de la Isaccea – <i>Bagola</i>	
Between Byzantines and Tatars. The necropolis from Isaccea – <i>Bagola</i>	249
Oana DAMIAN	
Despre prezența Hoardei de Aur în situl bizantin de la Nufăru (județul Tulcea)	
The Golden Horde and the Byzantine archaeological site at Nufăru (Tulcea County)	295
Ana BOLDUREANU	
Un fragment din tezaurul de monede tătărești descoperit la Inești, Raionul Telenești, Republica Moldova	
A fragment of the Tatar coin hoard discovered in Inești, Telenești district, Republic of Moldova	303
Monica DEJAN, Ana BOLDUREANU	
Considerații despre câteva monede tătărești descoperite în zona Cetății de Scaun a Sucevei (a doua jumătate a secolului XIV)	
Considerations about a few Tatar coins discovered in the Suceava Fortress area (second half of the 14 th century)	313
Letiția NISTOR, Adrian BĂTRÎNA	
Vestigiile bisericii lui Alexandru cel Bun de la Mănăstirea Bistrița (județul Neamț). Propuneri de reconstituire arhitecturală	
The remains of the Bistrița monastery (Neamț County) founded by Alexander the Good. Proposals for architectural reconstructions	319
Lilia DERGACIOVA, Alexandr ALEXANDROV	
Matrița sigilară a unui demnitar din sfatul domnesc al lui Ștefan II, domnitorul Țării de Jos a Moldovei	
The seal of a dignitary member in the Princely Council of Stephen II, Prince of Lower Moldova	337
Ioan-Aurel POP, Alexandru SIMON	
Bani pentru cruciadă: Rapoarte sienzeze din primăvara anului 1476	
Money for the Crusade: Sienese Reports from Spring 1476	341
Alexandru SIMON	
Documente și monede: <i>Petrusian</i> și lancu de Hunedoara	
Documents and coins: <i>Petrusian</i> and John Hunyadi	349
Gabriel CUSTUREA, Ana-Maria VELTER	
Câteva monede rare din colecția muzeului constănțean	
A few rare coins in the collection of the Constanța Museum	357
Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Ovidiu CÎRSTINA, Adrian IONIȚĂ	
Observații asupra a două morminte descoperite în necropola bisericii „Sfânta Vineri” de la Curtea Domnească din Târgoviște	
Remarks on two burials in the cemetery of the Sfânta Vineri church from the Royal Court of Târgoviște	363
Gabriel VASILE	
Despre un posibil ritual funerar la populațiile medievale din Muntenia prin prisma a doi indivizi descoperiți în cimitirul bisericii „Sf. Vineri” de la Curtea Domnească din Târgoviște	
On a possible funerary ritual of Medieval populations in Wallachia as indicated by two individuals buried in the cemetery of the Sfânta Vineri church from the Royal Court of Târgoviște	373
Adriana GAȘPAR	
Șoapte din trecut. Fragmente ceramice cu inscripții în limba osmană descoperite la Timișoara	
Whispers from the past. Pottery sherds with Osmanic language inscriptions from Timișoara	391
Daniela MARCU-ISTRATE, Cristian-Florin ANGHELESCU, Roxana BUGOI	
Introducere în studiul sticlei de fereastră descoperite la Catedrala Romano-Catolică și Palatul Episcopal din Alba Iulia	
An introduction to the study of the window glass from the Roman-Catholic Cathedral and the Bishop's Palace in Alba-Iulia	409

Radu Gabriel DUMITRESCU	
Un nou lot din tezaurul de la Craiova – <i>Strada Nicolae Bălcescu</i> (Sec. XVII–XVIII)	
A new part of the Craiova hoard – <i>Nicolae Bălcescu Street</i> (17 th –18 th centuries).....	433
Mariana ŞLAPAC	
The contribution of the ottomans to the construction of the Vauban-type fortress in Kiliya.....	449
Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU, Camelia Silvia BELDIANU	
<i>Tsuba</i> cu scene evocatoare. O formă de manifestare a unei arte medalistice avant la lettre în Japonia perioadei Edo?	
<i>Tsuba</i> with evocative scenes. An avant la lettre manifestation form of medal art in Japan	463
Abrevieri / Abbreviations / Abbreviations	481

VESTIGIILE BISERICII LUI ALEXANDRU CEL BUN DE LA MĂNĂSTIREA BISTRIȚA (JUDEȚUL NEAMȚ). PROPUNERI DE RECONSTITUIRE ARHITECTURALĂ

Letiția NISTOR^a, Adrian BĂTRÎNA^b

^a Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, România; e-mail: letitiacosnean@gmail.com

^b Direcția Monumentelor Istorice (1967-1977), București, România; e-mail: larbatrina@hotmail.com

Keywords: Moldavia, 15th century, Bistrița Monastery (Neamț County), medieval architecture, church

Abstract: The restoration works of the monastic ensemble in Bistrița, undertaken by the Historical Monuments Direction between 1969 and 1977, were preceded by systematic archaeological research. Among other architectural structures preserved at that time, the archaeological research also investigated the place of worship erected during the reign of Prince Alexandru Lăpușneanu (1554). The excavations revealed only fragments belonging to the foundations of the first church commissioned by Alexander the Good, and in some cases, merely the dismantled foundations trenches. Nevertheless, even under these circumstances, both the preserved structures and on-site observations enabled archaeologists to outline and publish the layout of the church, along with some hypothetical observations regarding the vaulting system. However, we considered it appropriate to revisit this important monument with a more detailed and comprehensive architectural analysis. The present article aims to investigate the possible variants of architectural reconstructions of the church built during the reign of Alexander the Good, situating the monument within the broader context of the evolution of ecclesiastical architecture in Moldova.

Cuvinte-cheie: Moldova, secolul XV, Mănăstirea Bistrița (județul Neamț), arhitectură medievală, biserică

Rezumat: Lucrările de restaurare a ansamblului monastic bistrițean, organizate de Direcția Monumentelor Istorice în anii 1969–1977, au fost însoțite de o cercetare arheologică, care, între alte construcții păstrate la acea dată, a investigat și lăcașul de cult ridicat în vremea domnitorului Alexandru Lăpușneanu (1554). Cu acest prilej, au fost identificate doar o parte din fundațiile, sau numai șanțurile de fundație golite de conținut, ale primei biserici, construite de Alexandru cel Bun la începutul secolului al XV-lea. Dar, chiar și în aceste condiții, atât elementele păstrate, cât și observațiile efectuate pe teren au permis arheologilor conturarea planului lăcașului de cult alexandrin și publicarea sa. Cu acest prilej a fost prezentată pe scurt, cu titlu de ipoteză, și o opinie cu privire la sistemul de boltire al acestei biserici. De această dată, socotim potrivit să se revină asupra acestui important subiect, printr-o analiză de specialitate mai elaborată și aprofundată. Prezentul articol își propune să ofere posibile variante de reconstituire arhitecturală a bisericii din vremea lui Alexandru cel Bun, plasând monumentul în contextul evoluției arhitecturii ecleziastice în Moldova.

În contextul lucrărilor de restaurare întreprinse în anii 1969–1977 de regretata Direcție a Monumentelor Istorice, instituție cu un destin frânt¹, în cuprinsul ansamblului monastic de la Bistrița (județul Neamț) s-au efectuat cercetări arheologice și de arhitectură, menite să fundamenteze proiectele de restaurare și punere în valoare atât a edificiilor păstrate, cât și a vestigiilor descoperite în urma săpăturilor arheologice. În acest context, s-a putut constata faptul că, pe parcursul existenței sale de mai bine de 550 de ani, așezământul bistrițean a cunoscut numeroase distrugeri, lucrări de refacere și transformări, care au modificat aspectul formelor sale inițiale, astfel încât din prima sa perioadă de existență, cea a lui Alexandru cel Bun, la data deschiderii șantierului de restaurare nu se mai afla în stare de funcționare absolut nicio construcție. Vestigiile edificiului central al așezământului alexandrin, biserica, au putut fi identificate parțial, prin săpături sistematice (secțiuni și casete), efectuate atât la exteriorul actualului lăcaș de cult (B_2), cât și în interiorul său. Într-o primă fază, a fost cercetat exteriorul său printr-un număr de opt secțiuni (S_{15-20} și S_{22-23}) și cinci casete (C_{1-5}), săpate în anii 1973 și 1975, iar mai apoi interiorul său prin 12 secțiuni (S_{I-XII}) săpate în anul 1975 (Fig. 1). Încă din anul 1973, la investigarea laturii de sud a bisericii actuale, s-a constatat faptul că zidăria acesteia suprapune, parțial, fundațiile lăcașului de cult alexandrin (B_1). Această prețioasă informație obliga la extinderea cercetărilor. Anul 1975, cel în care biserica mănăstirii a fost inclusă în planul de restaurare, a fost și cel în care s-a hotărât și s-a desfășurat cercetarea arheologică a interiorului său. Dar contextul, pe care nu dorim să-l evocăm acum, nu era favorabil acestei necesități imperioase, întrucât la acea dată forul ierarhic tutelar al așezământului nu mai agreea acest gen de cercetare, iar conducerea instituției a sugerat o soluție inacceptabilă, pentru ca mai apoi arheologii să fie lăsați să se descurce. Într-un final, grație înțelegerii și bunăvoinței regretatului arhimandrit Dionisie Velea, starețul mănăstirii, s-a obținut permisiunea ca într-o perioadă de doar patru săptămâni, evident insuficiente pentru investigarea aprofundată și minuțioasă a unei suprafețe de 500 m²,

¹ Instituția a fost desființată, în mod abuziv, de către autoritățile vremii, la data de 1 decembrie 1977.

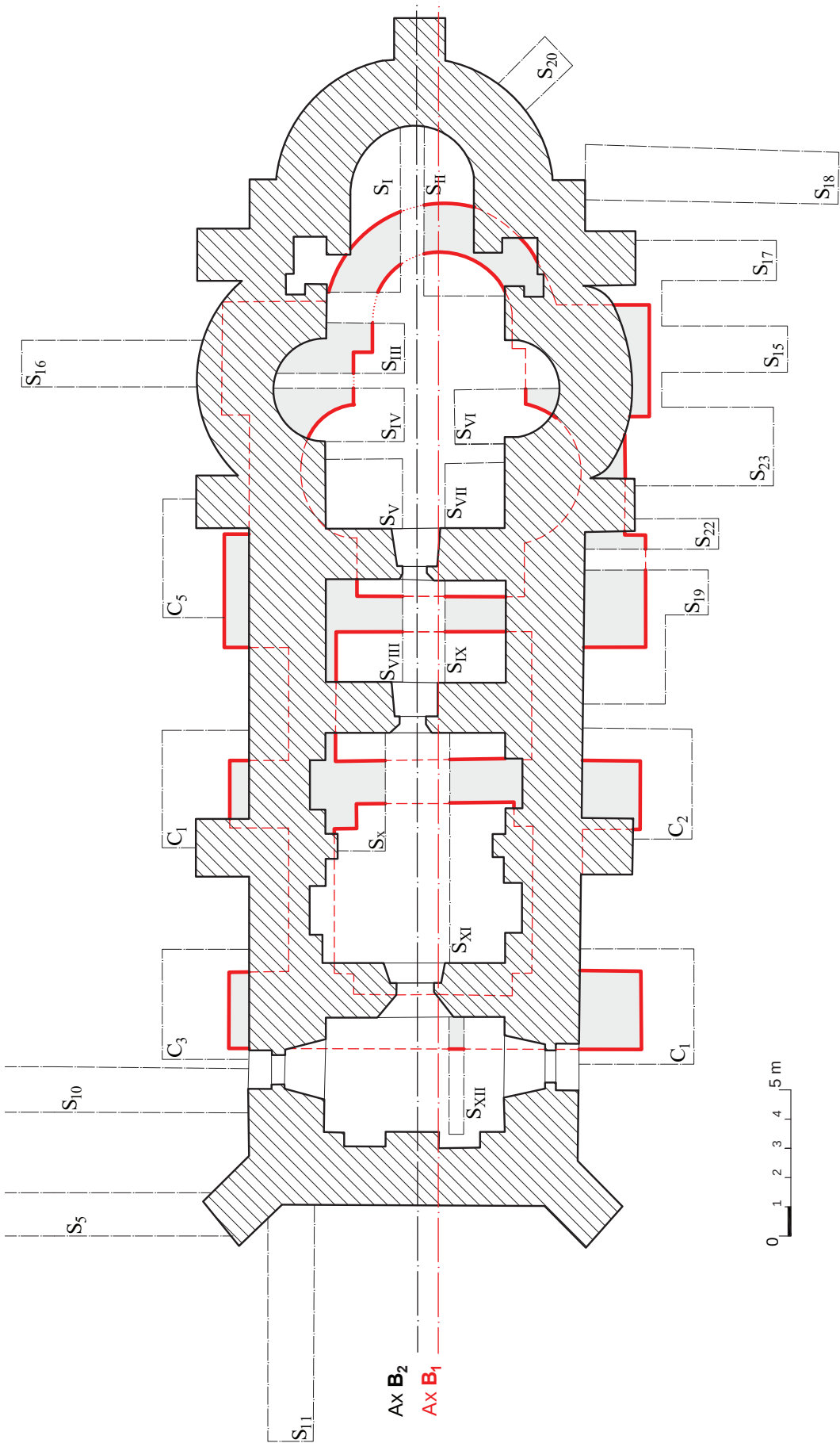

Figure 1. Biserica Mănăstirii Bistrița. Planul celor două biserici (B_1 și B_2) cu marcarea casetelor și secțiunilor arheologice.
Figure 1. The katholicon of Bistrița Monastery. Layout of the two churches (B_1 and B_2), marking the archaeological excavation squares and sections.

să se efectueze cercetările arheologice atât de necesare pentru cunoașterea structurii arhitectonice a primului lăcaș de cult bistrițean. În situația acceptării acestor condiții procustiene, a fost întocmit un plan minimal, dar riguros, de cercetare², care, în mod obiectiv, nu mai putea să aibă un caracter exhaustiv, așa după cum s-ar fi convenit. Din acest motiv, s-a renunțat la investigarea unor suprafețe, la adâncirea până la talpa fundației a unor secțiuni, precum și la identificarea și cercetarea tuturor mormintelor. Într-un final, chiar și în aceste condiții puțin prielnice, putem considera că rezultatele obținute au fost cu totul remarcabile, justificând din plin eforturile depuse. În timpul limitat avut la dispoziție pentru cercetarea interiorului bisericii (**B**₂), au fost efectuate 12 secțiuni (**S**_I–**S**_{XII}) dispuse astfel: în **absida altarului**, secțiunile **S**_I și **S**_{II}, la o distanță de 0,5 m spre nord și, respectiv, sud față de axul longitudinal al bisericii; în **naos**, secțiunile **S**_{III}, **S**_{IV} și **S**_V, la o distanță de 0,5 m spre nord față de axul longitudinal și **S**_{VI}, **S**_{VII}, la o distanță de 1,40 m și, respectiv, 1,0 m spre sud față de același ax; în **camera mormintelor**, secțiunile **S**_{VIII} și **S**_{IX}, la nord și, respectiv, sud față de același ax; în **pronaos**, în colțul său de nord–est, secțiunea **S**_X, la o distanță de 1,20 m față de ax și secțiunea **S**_{XI}, la o distanță de 0,20 m față de același ax; în **pridvor** s-a continuat secțiunea **S**_{XI}, iar la o distanță de 2,0 m spre sud s-a săpat secțiunea **S**_{XII} (Fig. 1).

Observațiile efectuate în secțiunile săpate în anul 1973 pe latura de sud a bisericii, coroborate de cele obținute în anul 1975 din secțiunile practicate pe latura de nord a acesteia, precum și din cele amplasate la interiorul actualului lăcaș de cult, au oferit următoarele date/constatări³: 1. **elevația bisericii** (**B**₁), ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun, a fost *în totalitate demantelată* de constructorii celei de a doua biserici (**B**₂); 2. la rândul lor, fundațiile primei biserici (**B**₁) au fost păstrate de constructorii secolului al XVI-lea atunci când urmau să fie suprapuse, chiar dacă doar parțial, de elevația celui de al doilea lăcaș sau au fost golite de conținut, dacă nu mai urmau să îndeplinească un rol structiv, în vederea recuperării și refolosirii materialului litic pentru fundațiile sau elevația celei de a doua biserici (**B**₂). Astfel, s-a putut constata faptul că atât o bună parte din fundația semicirculară a altarului, o mai mică parte din cea de răsărit a naosului, cât și cele două fundații transversale care delimitează camera mormintelor, au fost golite de conținut. În schimb, fundațiile de pe laturile de nord, sud și vest ale primei biserici (**B**₁) au fost refolosite în bună măsură, dar nu în totalitate, astfel încât a putut fi urmărit traseul acestora și stabilite dimensiunile lor; 3. șanțurile de fundație ale primei biserici (**B**₁) se taie de la fața stratului de pământ vegetal și se adâncesc cu 1,25 m într-un strat gros de argilă vineție; 4. fundațiile primei biserici, realizate într-o singură etapă, au fost lucrate din moloane de piatră brută legate cu un mortar fluid, în tehnica așezării în șanțuri; 5. planurile celor două biserici se succed în mod nemijlocit, dar sunt diferite ca formă și proporții; 6. conturarea parțială a fundațiilor primei biserici (**B**₁) în planul celei actuale (**B**₂) scoate în evidență *nesuprapunerea axelor longitudinale*, care, totuși, sunt paralele, în condițiile în care axul celei de a doua biserici se află la o distanță de 0,80 m spre nord față de cel al primului lăcaș de cult (Fig. 2).

Fundațiile lăcașului de cult alexandrin, chiar dacă au fost doar parțial descoperite, au permis reconstituirea integrală a traseului lor și conturarea unui *plan original de biserică, întâlnit pentru prima dată în arhitectura ecleziastică a Moldovei medievale* și nu numai. El a fost alcătuit dintr-o suită de patru încăperi, dispuse în anfiladă și reprezentate de: un **altar** cu traseu semicircular, atât la interior, cât și la exterior, decroșat în planul tâmplii; un **naos** cu traseu exterior rectangular, supralărgit prin două rezalite, în raport cu celelalte compartimente, pentru a putea masca, în grosimea zidurilor sale de nord și de sud, două abside semicirculare, și flancat de contraforți dispuși în cele patru colțuri ale sale; o **cameră a mormintelor (gropniță)** de plan dreptunghiular și un **pronaos** cvasi pătrat, susținut și el, pe laturile de nord și de sud, de câte doi contraforți (Fig. 2). La nivelul fundațiilor, prima biserică avea lungimea de 30 m în axul său longitudinal, o lățime a naosului de 13,20 m, iar cea a următoarelor două încăperi – gropnița și pronaosul – era de 10,30 m, fără să luăm în calcul dimensiunile contraforților.

Unele piese descoperite în molozurile provenite din dezafectarea primului lăcaș de cult ne vorbesc despre *preocupările pentru decorația exterioară și interioară* a acestuia. Efectele de culoare ale discurilor ceramice cu buton central (cu diametrul de 10,8 cm) și ale cărămizilor smălțuite, colorate în nuanțe de verde, galben și maroniu, se îmbinau cu plastica arhitectonică propriu-zisă. Astfel, dacă unele discuri ceramice trebuie să fi fost dispuse sub forma unor frize la partea superioară a fațadelor pentru a sublinia axele orizontale ale edificiului, iar altele aveau menirea să marcheze partea superioară a chenarelor ferestrelor, la rândul lor cărămizile smălțuite erau amplasate în așa fel încât să contribuie la evidențierea axelor verticale ale lăcașului. La rândul său, așa după cum ne dovedesc fragmentele de frescă descoperite în aceleași molozuri, interiorul bisericii era înzestrat cu o podoabă parietală, realitate care mărturisește despre măsura efortului artistic desfășurat la Bistrița.

În același context arheologic au fost descoperite fragmente de ochiuri de geam, precum și de sticlărie colorată (în verde, albastru sau maroniu) pentru vitralii, toate acestea sugerând modul în care erau închise golurile ferestrelor.

² Cercetarea arheologică din interiorul bisericii a fost efectuată de Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna și s-a desfășurat într-un regim zilnic de 12 ore.

³ Într-o primă formă ele au mai fost prezentate (Bătrîna, Bătrîna 2018, p. 513–528.). Cu acel prilej, urmare a unei greșeli de redactare, afirmam în mod eronat că fundațiile primei biserici aveau adâncimea de 1,80 m.

Prezentarea, chiar dacă sumară, a situațiilor și materialelor arheologice identificate într-un context clar, a permis formularea unor încheieri de ordin general. S-a putut constata faptul că, din punct de vedere planimetric și spațial, biserica lui Alexandru cel Bun de la Bistrița propune mai multe inovații, realitate care constituie expresia conștientă a unei gândiri novatoare în materie de arhitectură ecleziastică. Astfel, naosul său, de formă rectangulară și flancat de contraforți în cele patru colțuri, prezintă zidurile de nord și de sud supralărgite, prin două rezalite, pentru a putea primi în grosimea lor absidele semicirculare. Această tratare specifică a naosului a condus la apariția unui *monument de sinteză*, fără precedent, între două tipuri structurale – dreptunghiular și triconc –, sinteză care va face carieră în arhitectura medievală din Moldova. Și nu în mod întâmplător, primul care îl va utiliza ca model va fi însuși Ștefan cel Mare în cuprinsul primei sale ctitorii ridicate la Mănăstirea Probota (denumită Probota I⁴), a cărei biserică – înzestrată și ea cu o *cameră a mormintelor* – va adăposti trupurile neînsuflețite ale părinților săi, Bogdan II și Maria-Oltea. Acest tip de plan, denumit destul de impropriu „mixt” – întrucât, din punctul nostru de vedere, ne aflăm tot în fața unui triconc cu absidele naosului mascate, însă, de rezalite, astfel încât ele nu sunt vizibile dacă privim din exteriorul edificiului – va mai fi întâlnit, atât în mediul urban, cât și în cel rural sau monastic, la sfârșitul secolului al XV-lea și în cursul celui următor, la bisericile „Sfântul Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț (1497), din Arbore (1497), Reusenii (1503–1504) sau Drăgoești (secolul al XVI), dar și la cele ale mănăstirilor Dobrovăț (1504) și Slatina (1538). La rândul său, spațiul funerar își găsește, pentru prima dată, o rezolvare unică în arhitectura ecleziastică a Orientului creștin, prin intercalarea unui nou compartiment între naos și pronaos, așa-numita *cameră a mormintelor* sau *gropniță*. Această intercalare a modificat dispoziția planimetrică – precis determinată de cerințele serviciului religios – a unei biserici de rit ortodox în favoarea ctitorului și a transformat lăcașul în necropolă domnească, ce vine să le continue pe cele două existente în bisericile reședinței feudale de la Rădăuți⁵. Gropnița va primi, de altfel, în anii 1418 și 1432, trupul neînsuflețit al Doamnei Ana și, respectiv, pe cel al lui Alexandru cel Bun, îndeplinindu-și astfel menirea.

Prin noutățile și soluțiile originale constructive aplicate în cuprinsul ansamblului de la Bistrița, dar și prin hotărârea de a-și stabili locul de veci într-un alt mediu decât cel de până atunci, și anume în cel monastic, care va deveni predilect și pentru urmașii lui, Alexandru cel Bun a dovedit, atât contemporanilor lui, cât și celor de azi, a nu fi fost un tradiționalist, ci un *creator de tradiții*.

Aceste prime pagini nu reprezintă altceva decât un sumar de date arheologice și doar câteva considerații de ordin istoric – formulate de arheologii care, cu exact 50 de ani în urmă, osteneau în interiorul bisericii bistrițene –, toate acestea strict necesare pentru dezbaterile de specialitate privitoare la: planimetrie, aspectul fațadelor, sistemul de boltire al încăperilor și volumetria acoperișului lăcașului de cult alexandrin.

*

Elementele de reconstituire în elevație a bisericii ctitorite de Alexandru cel Bun la Mănăstirea Bistrița (județul Neamț) își au fundamentul în primul rând în datele relevate de săpăturile arheologice. De asemenea, demersul de reconstituire arhitecturală a monumentului a fost inițiat de regretatul arhitect Gheorghe Sion și considerăm important să prezentăm propunerile de reconstituire schițate în anul 2017, dar nefinalizate⁶.

Arhitectura primei biserici se încadrează în tradiția răsăriteană a cultului religios, printr-o parcurgere liniară a spațiilor pe un traseu longitudinal. Cele patru încăperi ale bisericii – pronaos, gropniță, naos și altar – funcționau ca elemente distincte, fiind separate prin ziduri transversale sau printr-o tâmplă, legătura dintre ele realizându-se prin intermediul unor uși dispuse central. Această formulă arhitecturală, care determină o parcurgere treptată, secvențială a unor încăperi, în plan spiritual reflectă *spațiul cale* al drumului către Rai parcurs de omul căzut în păcat, dinspre exterior către centrul ceremonialului liturgic, naosul și altarul, acolo unde are loc întâlnirea cu Dumnezeu prin împărtășirea euharistică⁷.

Pronaosul este definit de un plan relativ pătrat, având, cel mai probabil, toate colțurile interioare întărite de stâlpi angajați, precum a fost înregistrat cel din colțul de nord-est al spațiului, în secțiunea S_x. Camera mormintelor, destinată necropolei domnești, este următorul spațiu în parcurgerea de la vest spre est, având aceeași lățime ca pronaosul. Apariția spațiului funerar, dispus intermediar între pronaos și naos, și conceput *ab initio* să adăpostească necropola voievodală, este o altă particularitate inedită în spațiul ecleziastic moldovenesc și o perioadă a funcționat drept apanaj exclusiv al familiei voievodale⁸. Naosul prezintă mai multe particularități arhitecturale, care îl disting în succesiunea spațiilor. Pentru început, se remarcă o îngustare a lățimii sale în raport cu cea a spațiilor anterioare. Secțiunile interioare S_{IV} și S_{VI} au surprins pornirea a două abside laterale semicirculare, dar în exterior zidăria urmează un traseu drept, dispus în decroș față de aliniamentul exterior al fundațiilor pronaosului și al gropniței. Masivitatea fundațiilor naosului, consecință

⁴ Bătrîna, Bătrîna 1977, p. 205–230.

⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 46–59, 84–91.

⁶ Schițele au fost încredințate arheologilor de către amintitul arhitect.

⁷ Pentru o detaliere a simbolisticii *spațiului cale* în arhitectura bisericilor moldovenești, vezi: Herea 2013, p. 97–122.

⁸ Bătrîna, Bătrîna 1977, p. 218; Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 159.

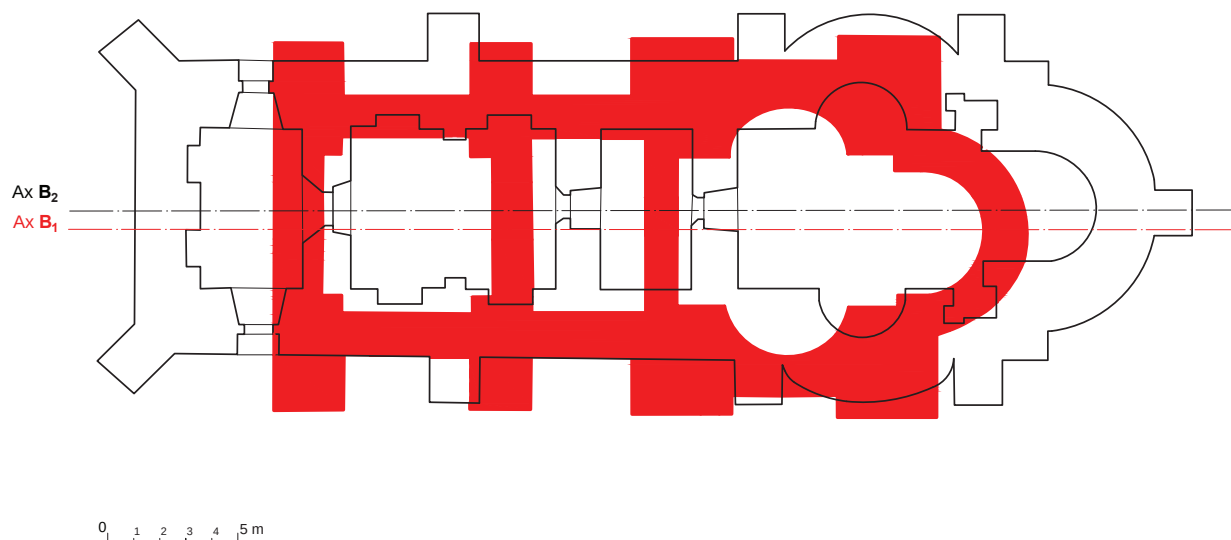

Figura 2. Planul fundațiilor bisericii B_1 suprapuse de planul bisericii B_2 .

Figure 2. The superposition of the layout the church B_1 foundations from the layout of church B_2 .

atât a diminuării lății sale interioare, cât și a decroșării prin rezalite a aliniamentului său exterior, era necesară pentru încastrarea absidelor în grosimea lor, dar sugerează, în egală măsură, existența unei încărcări speciale a structurii la nivelul boltirii, care putea lua forma unei cupole semisferice sprijinită pe arce dublou în consolă și pandantivi sau chiar o turlă. La rândul său, absida altarului are un traseu semicircular atât la interior, cât și la exterior. De asemenea, biserica prezintă patru perechi de contraforți, dispuși în continuarea zidului de acces de pe latura vestică, în dreptul zidului despărțitor dintre pronaos și grozniță, precum și la extremitățile celor două rezalite, elemente menite să preia împingerile laterale generate de boltirea spațiilor.

S-a putut constata faptul că fundațiile bisericii din secolul al XVI-lea preiau doar parțial traseul fundațiilor primei biserici, păstrând la interior aceeași lățime a spațiului, noua biserică extinzându-se pe direcție longitudinală: spre est cu un altar mai amplu, iar spre vest cu un exonartex (Fig. 2).

Planimetria

Un prim aspect care se impune discuției privește planul bisericii și traseul zidurilor. Se observă că, la nivelul fundațiilor, spațiul naosului este redus în lățime față de spațiile anterioare ale pronaosului și grozniței. Acest detaliu, interpretat împreună cu grosimea mult mărită a fundației în zona naosului, sugerează necesitatea unei consolidări structurale suplimentare și nu derivă dintr-o intenție de îngustare a spațiului. O micșorare a naosului ar fi fost contrară rolului central al acestui spațiu în cadrul serviciului liturgic. Realizarea tălpii fundației (partea inferioară a fundației) pe o lățime mai mare față de lățimea soclului și a elevației reprezintă o practică arhitecturală curentă, care se regăsește în toate epocile istorice. Fundațiile mai late preiau greutatea construcției pe o suprafață mai mare și sunt esențiale pentru a asigura stabilitatea întregului edificiu. Decroșul zidului de elevație față de zidăria fundației a fost adesea înregistrat în săpături arheologice în cadrul bisericilor medievale moldovenești. Săpăturile arheologice de la biserica „Sf. Nicolae” din Rădăuți a pus în evidență retrageri diferite în cadrul aceluiași monument⁹. La biserica „Sf. Treime” din Siret, arhitectul Horia Teodoru a surprins în cadrul săpăturii arheologice pe care a condus-o la interiorul bisericii, premergătoare proiectului de restaurare, un detaliu de retragere a pereților perimetrali ai naosului față de fundație într-un mod asemănător propunerii noastre¹⁰. Astfel, am considerat ca reper de retragere în planul elevației articularea spațiilor pe aceeași lățime. Cu toate acestea, îngroșarea către exterior a fundațiilor naosului este mult mai mare (cca 1,40 m) și indică, cel mai probabil, ridicarea sa în elevație, așa cum propunea și arhitectul Gh. Sion (Fig. 3), într-un mod similar exemplului păstrat al bisericii „Sf. Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț¹¹. Cât de mult s-ar fi ridicat în înălțime acest decroș la exterior este imposibil de spus, dar, pornind

⁹ Vezi, spre exemplu, biserica din Rădăuți, care prezintă 20 cm decroș pe latura nordică, 40 cm pe latura sudică și niciun decroș pe latura absidei estice, iar la interior un decroș de cca 15 cm, cf. Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 284.

¹⁰ Teodoru 1970, p. 31–32, fig. 1, 2.

¹¹ Balș 1926/2012, p. 89, fig. 123, 124.

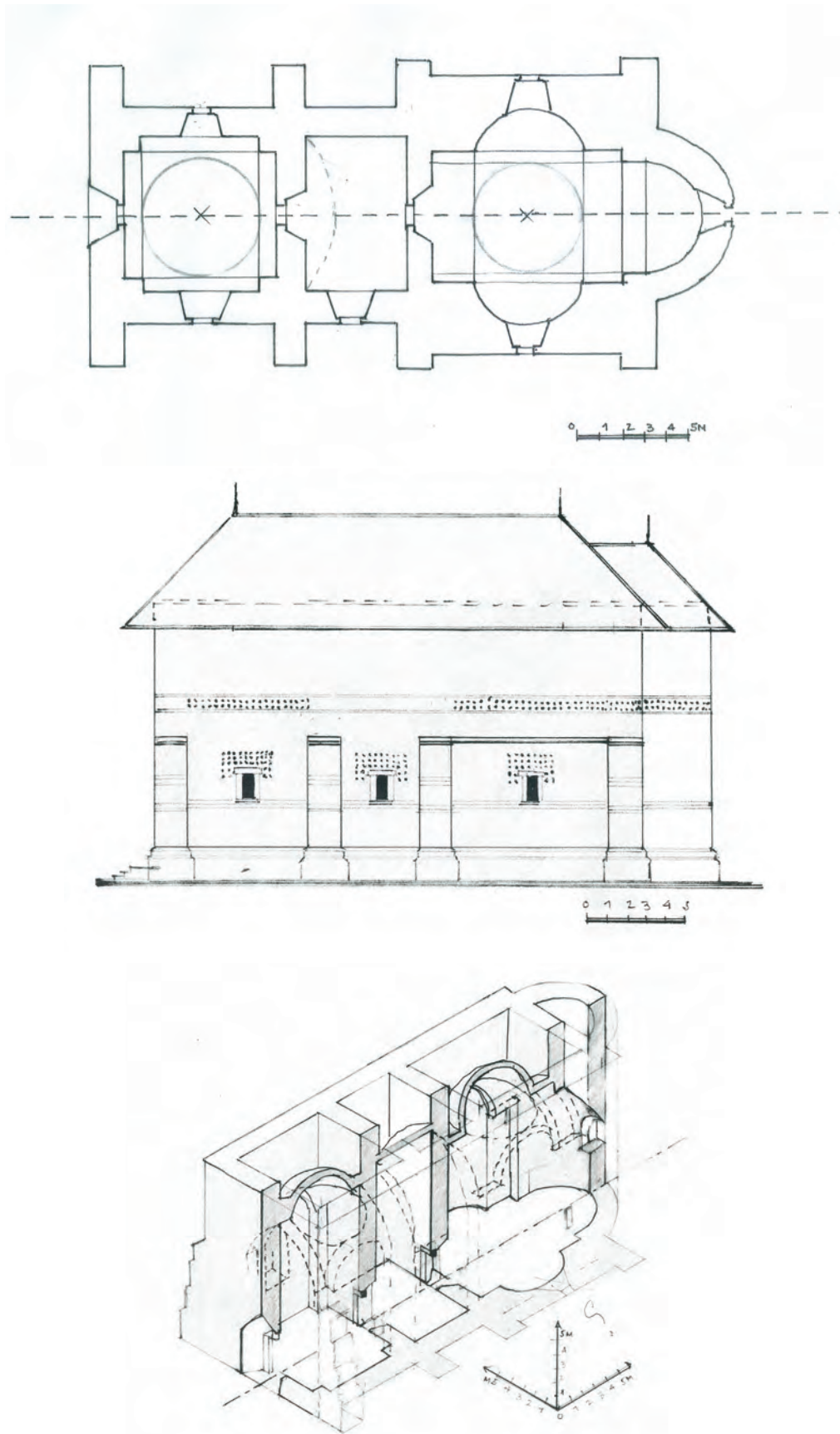

Figura 3. Schițele arhitectului Gheorghe Sion privind reconstituirea arhitecturală a bisericii B₁.

Figure 3. Proposal of the architectural reconstruction of church B₁. Sketched by the architect Gheorghe Sion.

tot de la exemplul păstrat al bisericii din Piatra Neamț, arhitectul Gh. Sion a propus încheierea lui la nivelul superior al contraforților, deci la 2/3 din înălțimea bisericii, imediat sub friza decorativă (și nu avem niciun argument prin care să propunem o altă variantă).

În privința planimetriei, considerăm necesar să menționăm aici câteva analogii din spațiul Moldovei medievale, adesea discutate în literatura de specialitate în legătură cu apariția triconcului în Moldova, pe care ne-am propus să le analizăm dintr-o perspectivă comparativă (Fig. 4). Despre apariția în Moldova a planului trilobat s-au emis diverse ipoteze¹². Această tipologie de plan, împreună cu sistemul de boltire, s-a impus în tradiția constructivă a Moldovei încă din vremea lui Alexandru cel Bun. În această perioadă, doar în Ținutul Sucevei sunt documentate aproximativ cincizeci de biserici, iar soluțiile arhitecturale adoptate atunci aveau să devină prototipul pentru edificiile ridicate în epoca lui Ștefan cel Mare¹³.

Biserica „Sf. Treime” din Siret, a cărei datare rămâne un subiect controversat¹⁴, a fost considerată inițial drept prototipul monumentelor de tip triconc din Moldova, pe filiera influențelor din spațiul sârb și athonit¹⁵. Planimetria sa evidențiază o tipologie specifică formulei triconcului, alcătuită din pronaos, naos și altar, cu absidele laterale și absida altarului semicirculară, exprimate atât în interiorul spațiului, cât și la exterior¹⁶. Pilaștrii descoperiți la nivelul fundațiilor de către Horia Teodoru indică o variantă inițială, care, probabil prelua modelul bisericii de la Cozia¹⁷. Compararea planurilor celor două biserici evidențiază o similitudine puternică în privința proporțiilor și a dimensiunilor, cu deosebirea că pronaosul bisericii din Siret corespunde spațiului gropniței de la Bistrița.

Un al doilea exemplu, adesea menționat în suita monumentelor timpurii concepute pe baza planului triconc, este *vechea biserică a Mănăstirii Humor*, ctitorie a vornicului Oană de la Tulova în perioada domniei lui Alexandru cel Bun¹⁸. La nivelul naosului, singura diferență semnificativă față de modelul bisericii „Sf. Treime” din Siret constă în prezența a patru nișe laterale, care încadrează absidele nordică și sudică, în schimb pronaosul urmează un plan pătrat, marcat la colțuri de patru pilaștri masivi. Săpăturile arheologice au pus, însă, în evidență adăugarea pronaosului într-o a doua etapă constructivă, în ultima parte a secolului al XV-lea¹⁹.

Ruinele *vechii mănăstiri a Moldoviței*, la rândul său tot o ctitorie alexandrină, dezafectată cu puțin timp înaintea ridicării, în anul 1532, a noului ansamblu rareșian, au permis reconstituirea planimetrică a bisericii. Aceasta a fost realizată, de asemenea, în două etape²⁰. Primei etape constructive îi corespunde edificarea naosului cu altarul și pronaosul, la începutul domniei lui Alexandru cel Bun, în timp ce exonartexul alungit a fost adăugat la sfârșitul secolului al XV-lea²¹. Naosul are o configurație aproximativ pătrată, cu două abside poligonale la exterior și semicirculare la interior, dispuse pe latura sudică, respectiv nordică și cu patru pilaștri masivi amplasați în colțuri. Absida altarului este mai adâncită, dar delimitată de același sistem de ziduri, cu un traseu poligonal către exterior și semicircular spre interior. Pronaosul, de formă rectangulară, are o proporție asemănătoare cu cel al bisericii „Sf. Treime” din Siret și cea a gropniței bisericii Mănăstirii Bistrița. De altfel, întrucât aceasta a fost considerată inițial ca fiind rezultatul unei singure etape constructive, pronaosul a fost interpretat drept cel mai vechi exemplu de introducere a gropniței în arhitectura moldovenească²², opinie greu de acceptat, chiar dacă doar cu titlu de ipoteză.

Un alt exemplu de biserică cu plan triconc din perioada domniei lui Alexandru cel Bun este *biserica de la Volovăț*, ctitorită de boierul Giurgiu din Volhovăț. Deși a fost cercetată arheologic în două etape²³, elementele inedite ale arhitecturii sale nu au putut fi explicate și corelate cronologic. Cu toate acestea, ambele campanii de cercetare arheologică pledează pentru o fază unică în construcția edificiului, atât adosarea peretelui vestic, cât și a pilaștrilor masivi din spațiul pronaosului nefiind altceva decât rezultatul unor ajustări constructive făcute de constructori pe parcursul șantierului. Din punctul de vedere al dimensiunilor și proporțiilor, biserica se apropie de vechiul lăcaș de cult al Mănăstirii Moldovița, iar planul naosului prezintă înrudiri cu cel al bisericii vechii Mănăstiri a Humorului, prin cei patru pilaștri adosați, care

¹² Teodor 1970; Bătrîna, Bătrîna 1994; Theodorescu 1999, p. 163–175; Theodorescu 2002, p. 195–232.

¹³ Vătășianu 1959, p. 307–311; Drăguț 1979, p. 183, nota 28; Ionescu 1982, p. 177; Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 161.

¹⁴ Balș 1926/2012, p. 160–162; Ionescu 1982, p. 176–178; Teodoru 1970, p. 33–34. Nu există argumente pentru a atribui cu certitudine ctitorirea acestei biserici lui Petru I. Cercetările arheologice întreprinse nu au urmărit în mod principal lămurirea cronologiei edificiului, fiind prilejuate fie de restaurare (Teodoru 1970), fie de studii ce țin de istoria așezării medievale (Spinei, Asăvoaie 1993; Spinei, Gherman 1995). Opinia noastră, în absența unei cercetări arheologice sistematice de monument, este că se poate lua în considerare o edificare relativ simultană a bisericii de la Siret cu biserica ctitorită de Alexandru cel Bun la Mănăstirea Bistrița, dar nu se poate susține construirea bisericii din Siret înaintea ctitoriei voievodale.

¹⁵ Busuioc, Cantacuzino 1969, p. 81; Drăguț 1979, p. 159; Ionescu 1982, p. 177.

¹⁶ Ionescu 1982, p. 177–179.

¹⁷ Teodoru 1970, p. 32; Ionescu 1982, p. 177.

¹⁸ Vătășianu 1959, p. 308; Drăguț 1979, p. 151; Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 149.

¹⁹ Busuioc, Cantacuzino 1969, p. 81.

²⁰ Cantacuzino 1971, p. 79.

²¹ Cantacuzino 1971, p. 82–83.

²² Vătășianu 1959, p. 310.

²³ Artimon 1981; Hău 2005.

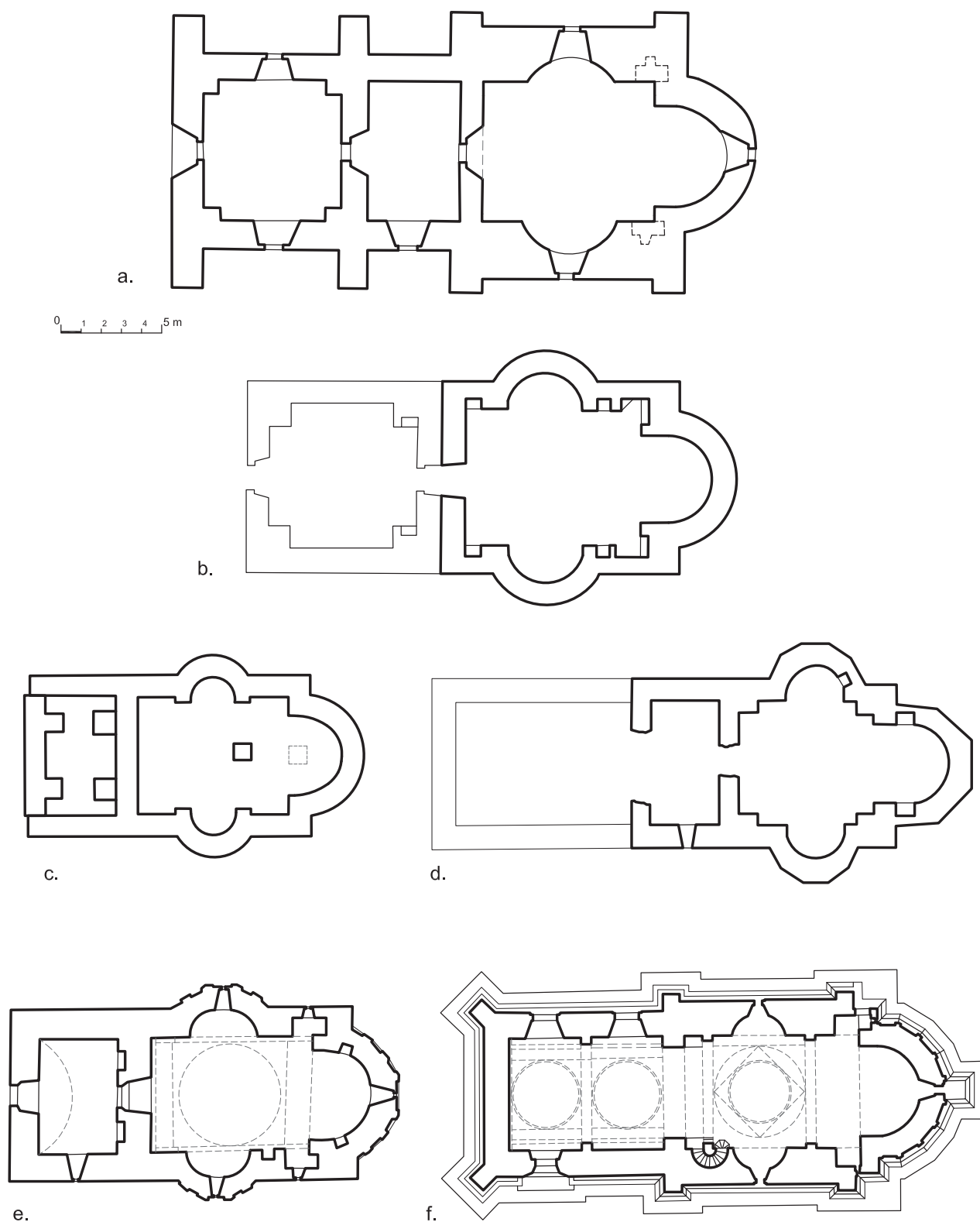

Figura 4. Comparația planimetriei bisericii Mănăstirii Bistrița și a bisericilor de plan triconc: **a.** Biserica Mănăstirii Bistrița, cf. Bătrîna, Bătrîna 2018, Pl. I, p. 523; **b.** Ruina vechii bisericii a Mănăstirii Humorului, cf. Teodoru 1970, fig. 6; **c.** Ruina bisericii din Volovăț, cf. Hău 2005, fig. 4; **d.** Ruina bisericii Moldovița Veche, cf. Cantacuzino 1971, p. 79, fig. 1; **e.** Biserica „Sf. Treime” din Siret, cf. Ionescu 1982, fig. 105, p. 178; **f.** Biserica „Sf. Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț, cf. Balș 1926/2012, fig. 124.

Figure 4. Comparison between the layout of the Bistrița Monastery katholicon and triconch-plan churches: **a.** Bistrița Monastery Church, cf. Bătrîna, Bătrîna 2018, Pl. I, p. 523; **b.** Ruin of the old katholicon of Humor Monastery, cf. Teodoru 1970, fig. 6; **c.** Ruin of the church in Volovăț, cf. Hău 2005, fig. 4; **d.** Ruin of the Old Moldovița Church, cf. Cantacuzino 1971, p. 79, fig. 1; **e.** Holy Trinity Church in Siret, cf. Ionescu 1982, fig. 105, p. 178; **f.** St. John the Baptist Church in Piatra Neamț, cf. Balș 1926/2012, fig. 124.

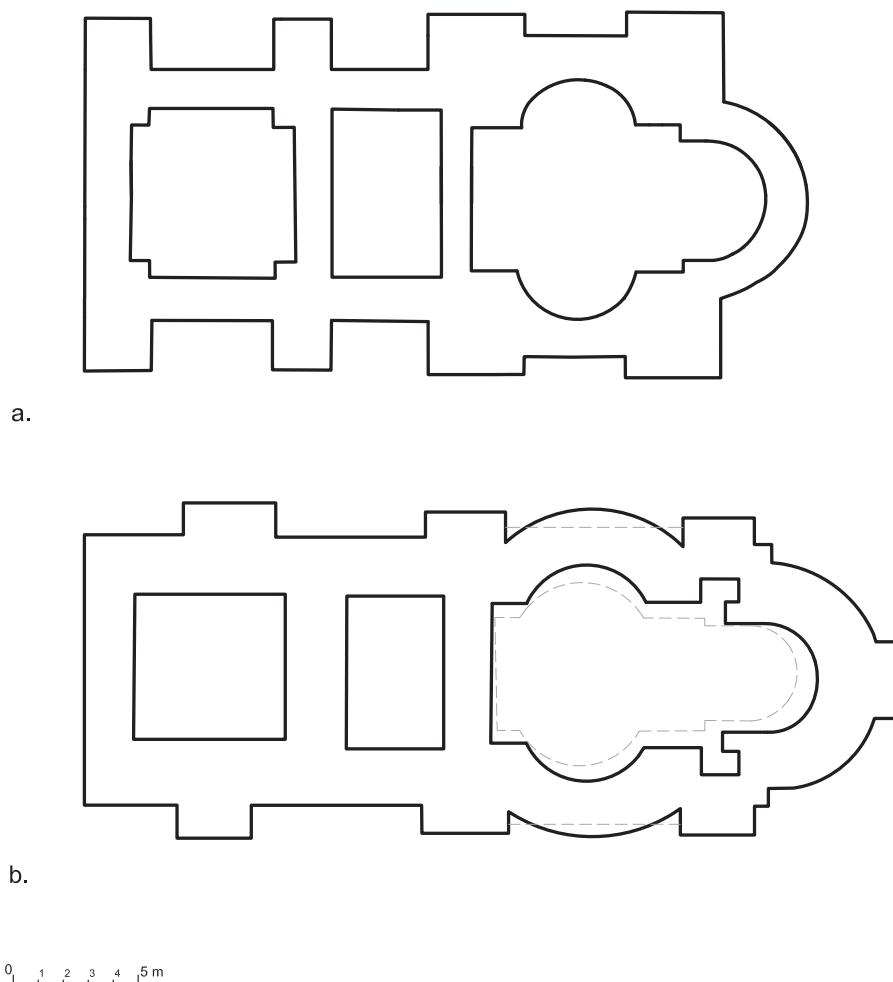

Figura 5. Comparația planurilor bisericii Mănăstirii Bistrița și a Mănăstirii Probota Veche: **a.** Fundațiile bisericii ctitorite de Alexandru cel Bun la Mănăstirea Bistrița, cf. Bătrîna, Bătrîna 2018, Pl. I, p. 523; **b.** Fundațiile suprapuse ale bisericilor ctitorite de Ștefan cel Mare la Probota Veche (faza I, faza II), cf. Bătrîna, Bătrîna 1977, fig. 9, p. 222.

Figure 5. Comparison of the plans of Bistrița Monastery Church and Probota Veche Monastery: **a.** Foundations of the church founded by Alexandru cel Bun at Bistrița Monastery, cf. Bătrîna, Bătrîna 2018, Pl. I, p. 523; **b.** Foundations of the churches commissioned by Stephen the Great at Probota Veche (phase I and phase II overlaid), cf. Bătrîna, Bătrîna 1977, fig. 9, p. 222.

încadrează cele două abside laterale, sudică și nordică (Fig. 4). În plus, un stâlp central a fost pus în evidență în axul bisericii, indicând, cel mai probabil, aliniamentul iconostasului²⁴.

Dar cea mai relevantă analogie planimetrică este reprezentată de biserica ctitorită de Ștefan cel Mare la Mănăstirea Probota Veche. Primul dintre cele două monumente, care se succed nemijlocit pe același amplasament, denumit de autorii cercetărilor Probota I²⁵, reproduce aproape identic soluția adoptată la Bistrița: un plan triconc exprimat doar la interiorul bisericii și mascat la exterior de două rezalite/decroșuri care generează un plan dreptunghiular. Structura bisericii este susținută prin trei perechi de contraforți masivi. Soluția arhitecturală diferă doar prin poziția celor amplasate pe axul nord-sud al pronaosului și ea reprezintă, fără îndoială, rezultatul adoptării unui sistem diferit de boltire a pronaosului Probotei în raport cu cel al Bistriței (Fig. 5)²⁶. După cum s-a arătat, biserica mănăstirii Probota Veche preia

²⁴ Hău 2005, p. 289, 291. Prezența iconostasului în această poziție se susține și prin masa altarului, care a fost descoperită pe linia de pornire a absidei altarului, obligând astfel la o distanțare a iconostasului de această linie. Trebuie menționat, însă, faptul că este foarte puțin probabil ca acesta să fi servit drept fundație pentru un pilon central destinat susținerii bolții naosului.

²⁵ Bătrîna, Bătrîna 1977. Biserica, păstrată la nivelul de ruină, este prima ctitorie a voievodului Ștefan cel Mare, menită să adăpostească mormintele părinților săi – voievodul Bogdan al II-lea și Oltea Maria.

²⁶ Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 162–163.

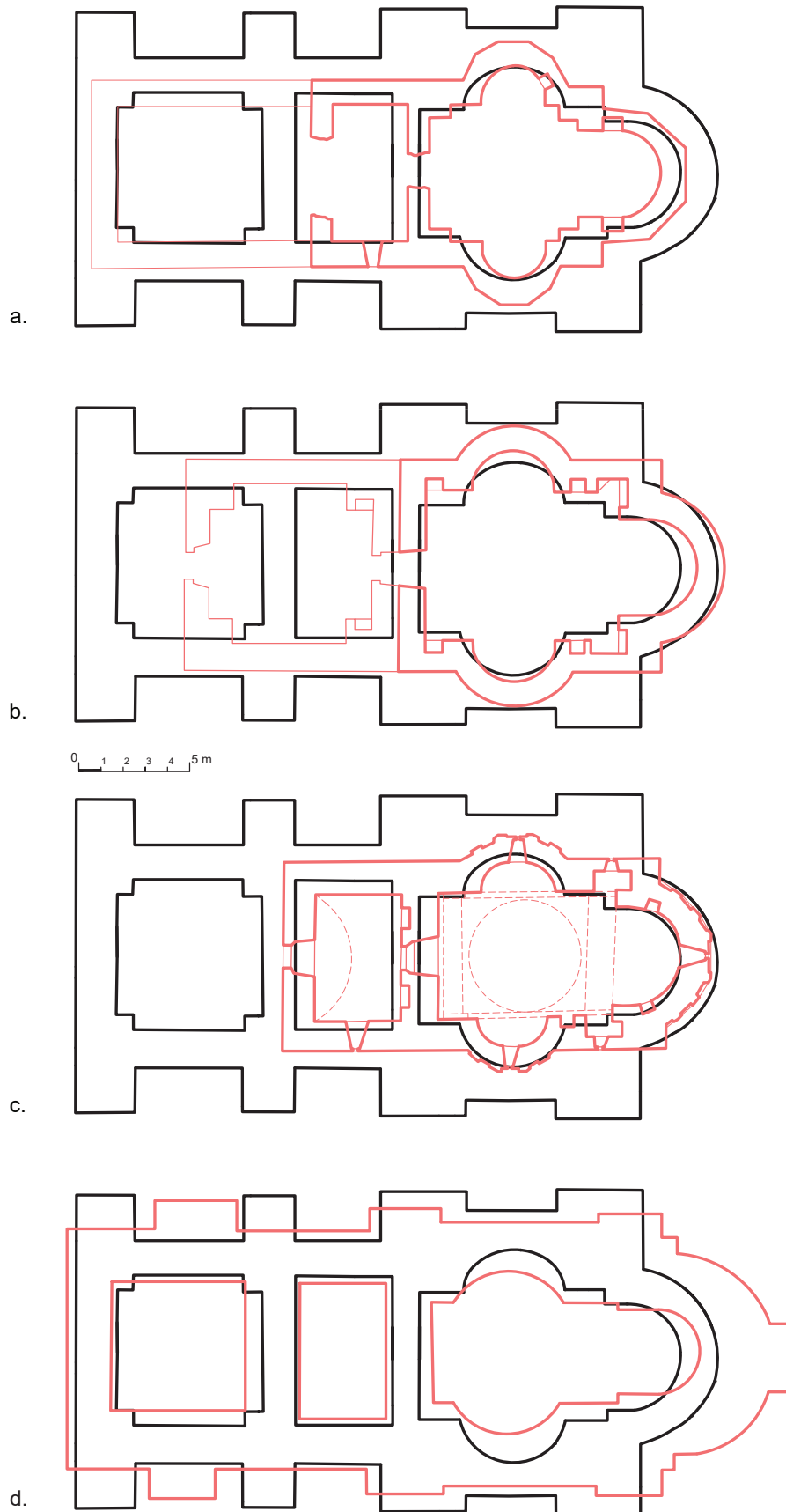

Figura 6. Suprapunerea planurilor de biserici peste planul bisericii Mănăstirii Bistrița: **a.** Siret; **b.** Moldovița; **c.** Humor; **d.** Probota Veche.

Figure 6. Overlapping of churches layouts on the layout of the Bistrița Monastery Church: **a.** Siret; **b.** Moldovița; **c.** Humor; **d.** Probota Veche.

modelul ctitoriei voievodale de la Mănăstirea Bistrița nu doar prin tipologia planimetrică, ci și prin includerea unui spațiu funerar distinct²⁷.

Analiza comparativă a acestor biserici, a căror planimetrie a putut fi documentată la un nivel mai general sau mai detaliat, ne permite să facem observații privind tipare de preluare a elementelor de plan. Se poate distinge un grup de biserici, ale cărei soluții arhitecturale sunt similare din punct de vedere al proporțiilor și al dimensiunilor – bisericile din Volovăț, Moldovița și Siret. În raport cu biserica ctitorită de Alexandru cel Bun la Bistrița, acestea par să preia spațiile naosului și gropniței. În cazul vechii bisericii a Mănăstirii Humor, se poate observa o preluare aproape identică a planului naosului și al altarului. În fine, în privința relației dintre biserica Mănăstirii Bistrița și biserica Mănăstirii Probota Veche, dimensiunile și compartimentarea sunt aproape identice, confirmând legătura tipologică dintre cele două ctitorii voievodale și de preluare directă a modelului (Fig. 6).

Existența unui model arhitectural comun, care a stat la baza articulării acestor monumente, este confirmată prin dimensiunile și proporțiile asemănătoare, confirmând astfel rolul de arhetip al Mănăstirii Bistrița subliniat de arheologii care au cercetat acest monument încă de acum trei decenii²⁸.

Sistemul de boltire

Un aspect fundamental al arhitecturii ecleziastice moldovenești medievale îl constituie sistemul de boltire, care a dobândit treptat rolul central în articularea monumentalității interioare. Evoluția sa structurală pornește de la soluțiile timpurii, de tipul boltilor semicilindrice, către configurații tot mai elaborate, precum calotele sferice sau turlele sprijinite pe arce etajate și pandantivi. Introducerea arcelor piezișe, dispuse în diagonală față de nivelul inferior al arcelor sprijinite pe console și suprapuse de tamburi cilindrici ori poligonali, a adus un plus de rafinament sculptural și varietate compozițională în sistemul de boltire²⁹. Prin complexitatea formelor adoptate și prin accentul pus pe dimensiunea scenografică, sistemul de boltire moldovenesc s-a constituit într-un model arhitectural distinct, contribuind decisiv la monumentalitatea spațiului liturgic.

Biserica „Sf. Treime” din Siret oferă un reper și pentru sistemul de boltire. Pronaosul, definit de un spațiu dreptunghiular, este acoperit de o boltă semicilindrică orientată vest-est, sugerând direcția de parcurgere a spațiilor. Naosul, de plan pătrat, este acoperit de o calotă semisferică amplă susținută prin arce dublouri pe console și tiranți de lemn³⁰. Absidele laterale și absida altarului sunt acoperite cu semicalote sferice, adâncite în grosimea pereților naosului, la o înălțime coborâtă față de arcul de triumf.

Biserica „Sf. Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț oferă de asemenea o posibilă analogie pentru sistemul original de boltire a primei biserici de la Mănăstirea Bistrița³¹. Boltirea bisericii din Piatra Neamț este realizată prin calote semisferice; naosul se distinge prin ridicarea calotei la o înălțime mai mare, prin intermediul arcurilor piezișe. Calotele care acoperă spațiile interioare ale bisericii „Sf. Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț au un diametru de aproximativ trei metri, spre deosebire de boltirea primei biserici a Mănăstirii Bistrița, a cărei deschidere ar fi depășit 5 metri.

Pornind de la exemplele cunoscute ale epocii, reprezentative pentru tradiția arhitecturii ecleziastice moldovenești, propunerea noastră de reconstituire ilustrează două variante posibile de acoperire a spațiilor (Fig. 7–8).

Forma pătrată a pronaosului, marcat de cei patru pilaștri de colț, sugerează o soluție de boltire de tip central, cel mai probabil o cupolă aplatizată, sprijinită pe arce dublouri, care transferau încărcările către cei patru stâlpi angajați, amplasați în colțurile spațiului. Acești pilaștri, surprinși arheologic la nivelul fundațiilor, ar putea indica și existența unui turn-clopotniță ridicat deasupra pronaosului³². Ipoteza unei bolți semicilindrice, orientată pe axa nord-sud sau est-vest și sprijinită pe arce dublouri care se descarcă pe stâlpii perimetrali, pare mai puțin plauzibilă. O asemenea soluție este caracteristică spațiilor articulate pe un plan dreptunghiular, așa cum a evidențiat arhitectul Horia Teodoru la ruinele bisericii Mănăstirii Vatra Moldoviței, în zona pronaosului dreptunghiular și îngust³³. Astfel, în ambele variante de boltire a spațiilor, am optat pentru acoperirea pronaosului cu o cupolă sprijinită de arce dublouri, care se descarcă pe pilaștri. Reconstituind într-un mod identic cei patru pilaștri de colț, după modelul celui descoperit arheologic, rezultă o cupolă al cărei diametru la bază ar ajunge la o dimensiune de circa 5,20 m (Fig. 7).

Spațiul destinat necropolei domnești, prin forma sa alungit-rectangulară și prin analogiile oferite de boltirea gropnițelor din arhitectura bisericilor moldovenești din epoca imediat următoare, permite formularea a două ipoteze: o

²⁷ Bătrîna, Bătrîna 1977, p. 228; Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 162.

²⁸ Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 160.

²⁹ Ionescu 1982, p. 105–109, p. 216; Drăguț 1979, p. 144–186; Balș 1926/2012; Teodoru 1970.

³⁰ Ionescu 1982, fig. 105.

³¹ Conform planului publicat de Gheorge Balș, republicat în Balș 1926/2012, p. 87–98.

³² Această ipoteză este susținută de Tamara Nesterov, care consideră că, în situațiile în care pronaosul prezintă stâlpi de colț, aceștia pot indica existența unui turn-clopotniță, așa cum s-a constatat în cazul primei biserici a Mănăstirii Humor. Vezi: Nesterov 2012, p. 31.

³³ Teodoru 1970, p. 35.

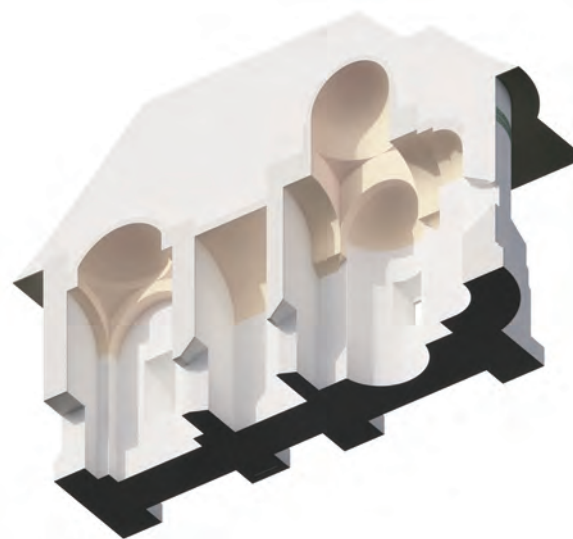
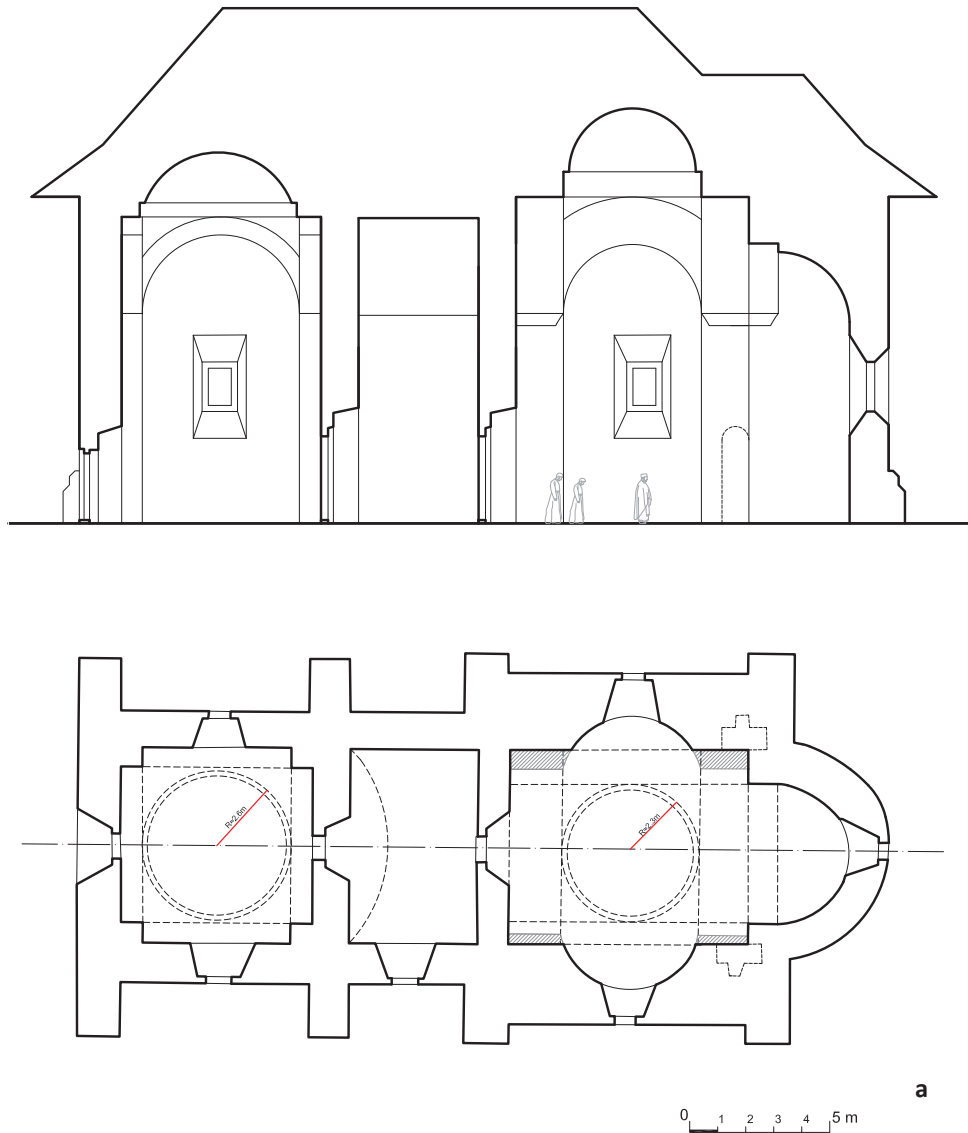

Figura 7. Reconstituirea arhitecturală a bisericii Mănăstirii Bistrița, varianta 1: a. Plan și secțiune; b. Reconstituire 3D (Alma Vasile).

Figure 7. Architectural reconstruction of Bistrița Monastery Church, version 1: a. Plan and section; b. 3D reconstruction (Alma Vasile).

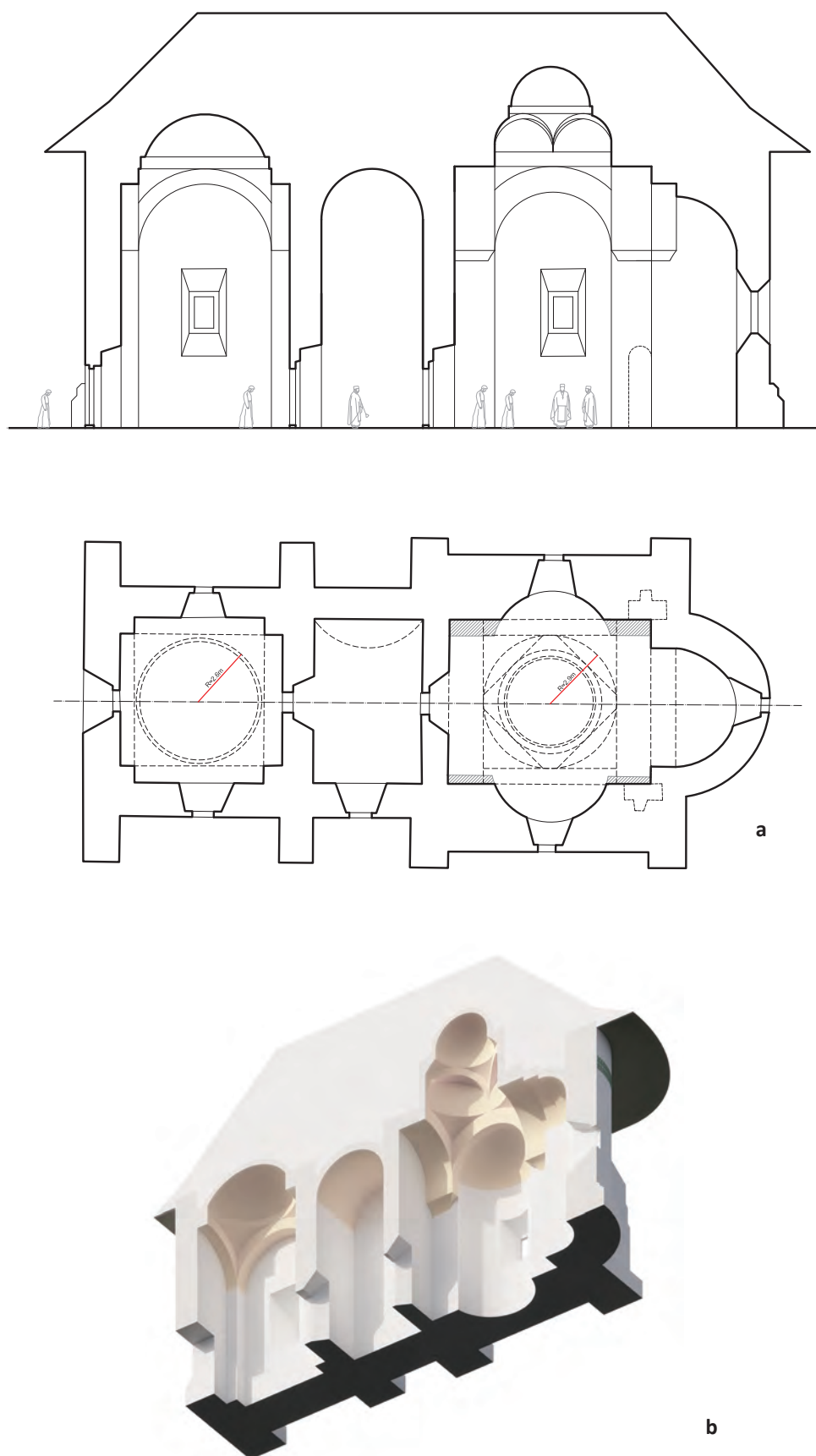

Figura 8. Reconstituirea arhitecturală a bisericii Mănăstirii Bistrița, varianta 2: a. Plan și secțiune; b. Reconstituire 3D (Alma Vasile).
Figure 8. Architectural reconstruction of Bistrița Monastery Church, version 2: a. Plan and section; b. 3D reconstruction (Alma Vasile).

boltă semicilindrică orientată est-vest, propusă și de arhitectul Gh. Sion, sau o boltă semicilindrică, orientată nord-sud. Prima variantă o găsim executată la biserica „Sf. Treime din Siret”³⁴, bolta semicirculară a pronaosului se reazemă pe pereții laterali ai bisericii, având deci o orientare vest-est, deși punctele de sprijin sunt mai îndepărtate. Rațiunea acestei decizii trebuie căutată în dorința de a marca direcția de parcurgere a spațiului, așa cum deja am menționat. Totuși, a doua variantă ar fi mai avantajoasă din punct de vedere structural, întrucât punctele de sprijin, fiind mai apropiate, ar asigura o distribuție mai eficientă a încărcărilor (Fig. 8).

Spațiul naosului, configurat pe un plan relativ pătrat, impune, de asemenea, utilizarea unei soluții de boltire centrală: calota sferică sprijinită pe arce și pandantivi sau turlă. Deschiderea calotelor, respectiv a turelor, este determinată și ajustată prin sistemul de sprijinire: arcele dublouri au adesea lățimi variabile, astfel încât, în zona centrală, să se contureze un pătrat care să permită înscrierea cercului care definește baza cupolei sau a turlei. Reducerea spațiului boltit se putea realiza prin intermediul unor tamburi sau prin suprapunerea a două straturi de arce, dispuse oblic una față de cealaltă, la un unghi de 45° în plan orizontal, sistem care va fi cunoscut sub denumirea de *arce piezișe*. Sistemul de boltire cu *arce piezișe*, peste care se înalță o turlă susținută de tamburi de forme variate, va reprezenta forma cea mai elaborată a sistemului de boltire moldovenesc. În cazul bisericii Mănăstirii din Bistrița, diametrul bolții centrale ar fi de cel mult 4,5 m, prin corelarea deschiderii absidelor laterale cu pornirea arcelor care susțin boltirea. Bolta care acoperă zona pronaosului, asemenea bisericii din Siret, ar fi avut o deschidere mai mică decât cupola care acoperea pronaosul. Arhitectul Gh. Sion, în propunerea sa de reconstituire, a optat pentru aplatizarea calotei din pronaos și o înălțare a calotei din naos, susținută pe arce dublouri și pandantivi, soluție ilustrată și de noi în prima variantă (Fig. 7). Deși considerăm că este mai puțin probabilă, o variantă mai elaborată de boltire pentru zona naosului nu ar trebui, totuși, exclusă. După modelul bisericii „Sf. Ioan din Piatra Neamț”³⁵, cupola semisferică ridicată deasupra naosului este susținută prin sistemul de arce piezișe, acest tip de boltire fiind un precursor al turlei și un model care conferă o monumentalitate aparte naosului (Fig. 8).

Un ultim detaliu legat de organizarea spațiilor la interior se referă la nișele sacramentale, pe care le găsim integrate în grosimea zidurilor și destinate adăpostirii obiectelor de cult și veșmintelor liturgice (diaconiconul) și pregătirii proscomidiei (proscomidiar). În cazul bisericii Mănăstirii Bistrița, lățimea zidurilor laterale care definesc arcul de triumf ar permite integrarea celor două nișe *pastophoria* – diaconiconul pe latura sudică și proscomidiarul pe latura nordică –, de altfel o soluție arhitecturală pe care o regăsim la toate exemplele din epocă, repere în analogiile analizate³⁶.

Plastica arhitecturală

La nivelul elevației, propunerile noastre nu pot fi decât sumare și se întemeiază pe o serie de principii compoziționale inventariate în corpusul de biserici, cunoscute și documentate, construite în perioada ștefaniană³⁷. Reconstituirea volumetrică a bisericii a preluat liniile definitorii ale arhitecturii bisericilor moldovenești: planul de naștere a bolților la aproximativ două treimi din înălțimea totală a fațadei, cu un decor ceramic policrom smălțuit, important în plastica decorativă a monumentului³⁸. În privința acoperișului, sunt posibile două variante: un acoperiș unitar, simplu, peste întregul edificiu (variante pe care o găsim și la biserica „Sf. Treime” din Siret) sau un acoperiș fragmentat (Fig. 9–10).

Golurile ușii de acces și ale ferestrelor au fost, probabil, marcate cu ancadrame rectangulare, tot asemănător bisericii „Sf. Treime” din Siret, soluție care se înscrie în tradiția bizantină. Într-o epocă anterioară, sunt atestate, în cuprinsul unor structuri arhitectonice diferite, și variante cu arc frânt pentru ușa de la intrare – precum la Rădăuți sau la Giulești³⁹ –, expresie a influențelor gotice occidentale. Motivul pentru care am preferat prima variantă se datorează echipei de meșteri veniți, cel mai probabil, pe o filieră sud-dunăreană. Reglementarea relațiilor cu Patriarhia de Constantinopol, după o perioadă în care tânăra formațiune statală moldovenească își consolidase relațiile cu zona nord-vestică și mai puțin cu lumea bizantină⁴⁰, va deschide o nouă filieră de influențe în arhitectura ecleziastică, menită să accentueze diferențele de patronaj față de comunitățile catolice, a căror expresie va rămâne mai puternic îndatorată tradiției gotice⁴¹.

Tot pe filiera sud-dunăreană se explică și apariția decorului de fațadă cu ceramică decorativă⁴². Răzvan Theodorescu indica o filieră bizantino-pontică a influențelor în arhitectura moldovenească din vremea lui Alexandru cel Bun, în special

³⁴ Cf. releveul Romstörfer, *apud* Ionescu 1982, p. 178, fig. 105.

³⁵ Cf. releveul CIA, *apud* Ionescu 1982, p. 228 sau cf. releveul publicat în Balș 1926/2012, p. 12.

³⁶ Vezi: bisericile „Sf. Treime” din Siret, „Sf. Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț, cele dintâi lăcașuri ale Mănăstirilor Humor și Moldovița, ca și prima biserică de zid, „Sf. Nicolae”, de la Probota.

³⁷ Balș 1926/2012; Vătășianu 1959; Drăguț 1979; Ionescu 1982.

³⁸ Grigore Ionescu, printre alții, oferă o prezentare sintetică a trăsăturilor care definesc arhitectural aceste edificii. Vezi: Ionescu 1982, p. 215, 228.

³⁹ Bătrîna, Bătrîna 2013.

⁴⁰ Bătrîna, Bătrîna 2008–2009, p. 98, 107–113; Bătrîna, Bătrîna 2018, p. 518.

⁴¹ Vătășianu 1959, p. 311.

⁴² Mihăilă 2020, p. 147.

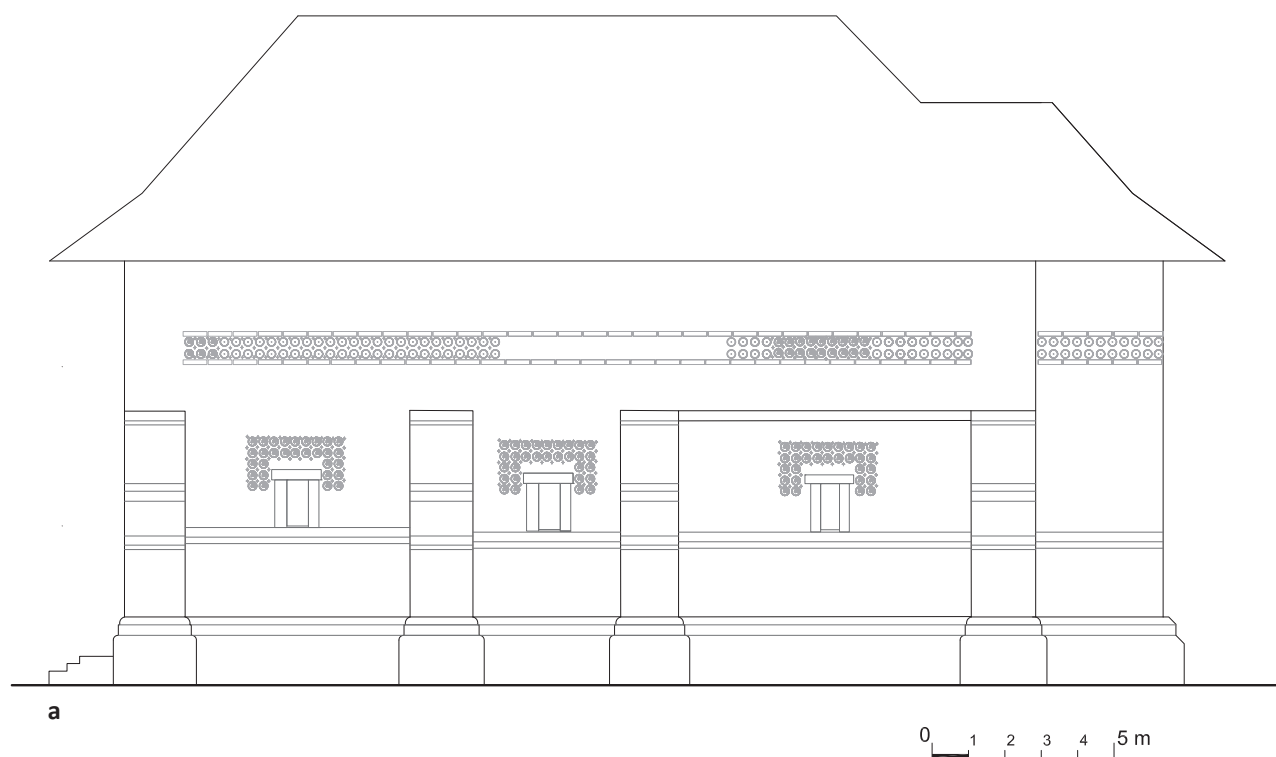

Figura 9. Reconstituirea arhitecturală a bisericii Mănăstirii Bistrița, varianta 1: a. Fațada sudică; b. Reconstituire volumetrică 3D (Alma Vasile).
Figure 9. Architectural reconstruction of Bistrița Monastery Church, version 1: a. South façade; b. 3D volumetric reconstruction (Alma Vasile).

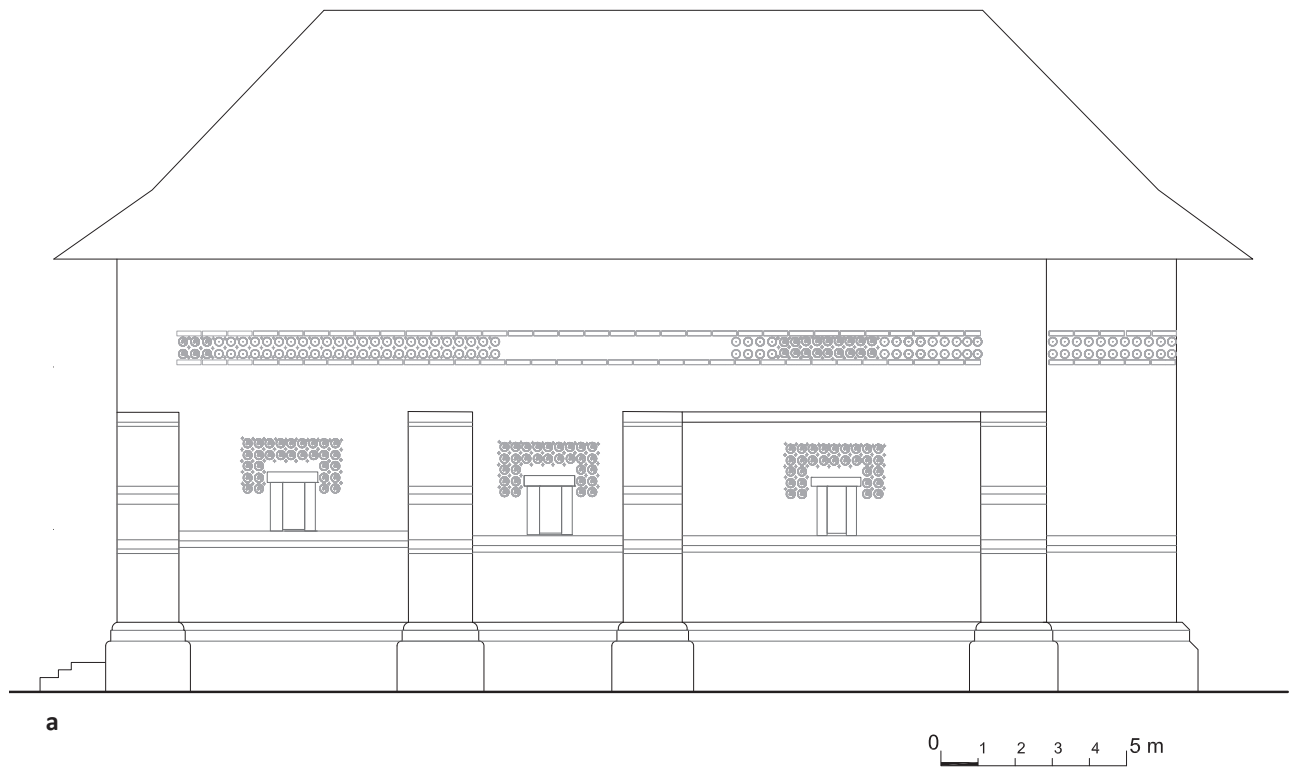

Figura 10. Reconstituirea arhitecturală a bisericii Mănăstirii Bistrița, varianta 2: a. Fațada sudică; b. Reconstituire volumetrică 3D (Alma Vasile).
Figure 10. Architectural reconstruction of Bistrița Monastery Church, version 2: a. South façade; b. 3D volumetric reconstruction (Alma Vasile).

prin decorul ceramoplastic, dar și la nivelul planimetriei⁴³. În cadrul săpăturii arheologice, au fost recuperate, din molozul provenit din demantelarea primei biserici a Mănăstirii Bistrița, discuri ceramice cu buton central și cărămizi smălțuite, colorate în nuanțe de verde, galben și maroniu⁴⁴. Și în privința paramentului, biserica „Sf. Treime” din Siret ne oferă cea mai apropiată analogie. Acolo, repertoriul de forme este mai bogat față de ceea ce s-a păstrat la Mănăstirea Bistrița: discuri ceramice smălțuite de tip farfurioară, flori cruciforme, butoni și cărămizi smălțuite⁴⁵, dispuse în partea superioară a ferestrelor, sub forma unui coronament. De asemenea, un brâu orizontal, întrerupt la colțuri, definește în câmpul fațadelor o friză alcătuită în treimea de deasupra planului de naștere al bolților⁴⁶. Acesta tip de decor este documentat în vremea domniei lui Alexandru cel Bun și va fi extins la nivel de sistem decorativ în perioada lui Ștefan cel Mare⁴⁷.

Pentru a nu pași prea mult pe tărâmul fanteziei, ne-am limitat la a sugera decorul ceramic policrom smălțuit format din cărămizi și discuri ceramice smălțuite, de tipul celor descoperite în săpătura arheologică, compus dintr-o bandă orizontală, de tipul unei frize decorative dispuse sub cornișă, iar în jurul golurilor ferestrelor un decor în benzi care încadrează partea lor superioară.

*

Prima biserică de zid din ansamblul monastic de la Bistrița, ctitorită de Alexandru cel Bun, evidențiază trăsături caracteristice stilului moldovenesc timpuriu. Principalul motiv pentru care reconstituirea arhitecturii sale este deosebit de importantă pentru istoria arhitecturii medievale moldovenești este faptul că acest monument ilustrează, în chipul cel mai limpede cu putință, momentul și modul în care s-a realizat trecerea de la planul dreptunghiular la cel triconc în tradiția de edificare a lăcașurilor de cult de la răsărit de Carpați. Naosul poate fi interpretat ca un element de sinteză între două tipologii structurale, ilustrând un moment de tranziție de la planul dreptunghiular la planul triconc în tradiția de construire a bisericilor moldovenești.

Analiza comparativă a planurilor bisericilor construite în epoca lui Alexandru cel Bun sau în perioada imediat următoare confirmă ipoteza, formulată de echipa de arheologi care a investigat pentru prima oară acest monument, potrivit căreia prima biserică a mănăstirii Bistrița poate fi considerată prototipul bisericilor construite în perioada care a urmat, fie la comanda voievodală, fie din inițiativă boierească.

MULȚUMIRI

Îi datorez într-o mare măsură regretatului cercetător Eugen Nicolae, numismat și director al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” în perioada 2016–2024, intrarea mea, Letiția Cosnean Nistor, în cadrul acestui institut, ca urmare a înființării, în primul său mandat de director, a departamentului de arhitectură, o premieră în istoria instituției. Îi rămân profund recunoscătoare atât pentru încrederea acordată, cât și pentru susținerea sa discretă. Și tot dumealui îi datorez colaborarea cu distinsul arheolog Adrian Bătrîna, în urma căreia au rezultat aceste reflexii și reconstituiri arhitecturale. Studiul acesta îl închinăm memoriei sale.

BIBLIOGRAFIA

- Artimon 1981 – Al. Artimon, *Câteva considerații istorico-arheologice asupra bisericii din secolul al XIV-lea descoperită la Volovăț (județul Suceava)*, SCIVA 32(3), 1981, p. 383–405.
- Balș 1926/2012 – G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, Suceava, 2012 (ediție anastatică, publicată pe baza primei ediții publicată în 1926 la București).
- Batariuc 2005 – P.-V. Batariuc, *Observații privind tehnica de obținere a ceramicii decorative de fațadă din Moldova medievală*, ArhMold 28, 2005, p. 189–200.
- Bătrîna, Bătrîna 1977 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: mănăstirea Probota*, SCIA 24, 1977, p. 205–230.
- Bătrîna, Bătrîna 1979 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *O casă domnească din secolul al XVI-lea descoperită în cuprinsul ansamblului de la Bistrița (jud. Neamț)*, SCIVA 30(1–4), 1979, p. 31–46.
- Bătrîna, Bătrîna 1994 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Contribuția cercetărilor arheologice la cunoașterea arhitecturii ecleziastice din Moldova în secolele XIV–XV*, SCIVA 45(2), 1994, p. 145–169.
- Bătrîna, Bătrîna 2008–2009 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Basoreliefurile de la mănăstirea Bistrița (Jud. Neamț). Contribuții la cunoașterea relațiilor Moldovei cu imperiul Bizantin în vremea lui Alexandru cel Bun*, SCIVA 59–60, 2008–2009, p. 81–114.
- Bătrîna, Bătrîna 2012 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica „Sf. Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Piatra Neamț, 2012, p. 46–59, 84–91.
- Bătrîna, Bătrîna 2013 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Reședința feudală de la Giulești (com. Boroaia)*, în: F. Curta, B.-P. Maleon (eds.), *The Steppe Lands and the World Beyond Them. Studies in honour of Victor Spinei on his 70th birthday*, Iași, 2013, p. 469–522.

⁴³ Theodorescu 2002, p. 219.

⁴⁴ Bătrîna, Bătrîna 2018, p. 518.

⁴⁵ Mihăilă 2020, p. 144; Batariuc 2005, p. 189.

⁴⁶ Ionescu 1982, p. 215.

⁴⁷ Mihăilă 2020; Batariuc 2005.

- Bătrîna, Bătrîna 2018 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *The Church of Alexander the Good from the Bistrița Monastery, Neamț County: a First Creative Synthesis in the Medieval Ecclesiastical Architecture in Moldavia*, în: G. Bilavski, D. Aparaschivei (eds.), *Studia Mediaevalia Europaea et Orientalia. Miscellanea in Honorem Professoris Emeriti Victor Spinei Oblata*, București, 2018, p. 513–528.
- Busuioc, Cantacuzino 1969 – E. Busuioc, Gh. Cantacuzino, *Date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, SCIV 20(1), 1969, p. 67–82.
- Cantacuzino 1971 – Gh. Cantacuzino, *Vechea mănăstire a Moldoviței în lumina cercetărilor arheologice*, BMI 40(3), 1971, p. 79–84.
- Drăguț 1979 – V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979.
- Ghika-Budești, Balș 1909 – N. Ghika-Budești, G. Balș, *Mănăstirea Probota*, București, 1909.
- Hău 2005 – F. Hău, *Din nou despre biserica veche de la Volovăț – jud. Suceava (Unele considerații referitoare la planimetria monumentului)*, Acta Moldaviae Septentrionalis 4, 2005, p. 284–291.
- Herea 2013 – G. Herea, *Mesajul eshatologic al spațiului liturgic creștin. Arhitectură și icoană în Moldova secolelor XV–XVI*, Iași, 2013.
- Ionescu 1982 – G. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982.
- Mihăilă 2020 – M.-O. Mihăilă, *Ceramica monumentală din Moldova: probleme tehnice, efecte plastice și cromatice sec XIV–XVII*, București, 2020.
- Nesterov 2012 – T. Nesterov, *De la bolta bizantină la bolta moldovenească. Împrumut sau evoluție arhitectural-constructivă?*, Arta 1, 2012, p. 28–37.
- Spinei, Asăvoaie 1993 – V. Spinei, C. Asăvoaie, *Date preliminare privind rezultatele săpăturilor din 1992 de la Siret*, ArhMold 16, 1993, p. 215–227.
- Spinei, Gherman 1995 – V. Spinei, E. Gherman, *Șantierul arheologic Siret (1993)*, ArhMold 18, 1995, p. 229–250.
- Teodoru 1970 – H. Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova (bisericile mănăstirilor din Moldovița, Humor, ruina bisericii Sf. Nicolae din Poiana, biserica Sf. Treime din Siret)*, BMI 39(1), 1970, p. 31–36.
- Theodorescu 1974 – R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (Sec. X–XIV)*, București, 1974.
- Theodorescu 1999 – R. Theodorescu, *Roumains et Balkaniques dans la civilisation Sud-Est européenne*, Bucarest, 1999.
- Theodorescu 2002 – R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, București, 2002.
- Vătășianu 1959 – V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I. *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959.

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

- AA – Archäologischer Anzeiger. Deutsches Archäologisches Institut, Darmstadt, München, Tübingen–Berlin
(A)ARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ACD – Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis, Debrecen
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHistArt – Acta historiae artium Academiae scientiarum Hungaricae, Akadémiai Kiadó, Budapesta
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ – L'Année épigraphique, Paris.
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AIIC – Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”, Cluj
AJBA – American Journal of Biological Anthropology
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AK – Archaeologiai Közlemények, Pest
AnSt – Anatolian Studies, British Institute of Ankara
AnUCDC – Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”
AnUVT – Annales d'Université « Valahia » Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
AO – Arhivele Olteniei, Craiova
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
Argesis – Argesis. Muzeul Județean Argeș. Pitești
ArhMed – Arheologia Medievală
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
AȘUI – Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
Az Érem – Az Érem kiadványai, Budapest
Banatica – Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BARBrSer – British Archaeological Reports. British Series, Oxford
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BerRGK – Bericht der Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts, Frankfurt am Main
BiblIstroPontica-P – Biblioteca Istro-Pontica. Seria Patrimoniu, Tulcea
BJ – Bonner Jahrbücher – Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn, Bonn
BMC – *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, Londra: I, *Augustus to Vitellius*, 1923; II, *Vespasian to Domitian*, 1930; III, *Nerva to Hadrian*, 1936; IV, *Antoninus Pius to Commodus*, 1968; V, *Pertinax to Elagabalus*, 1950 (H. Mattingly); VI, *Severus Alexander to Balbinus and Pupienus*, 1962 (R.A.G. Carson).
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
Buridava – Buridava. Studii și materiale, Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoțeanu”, Râmnicu Vâlcea
CA – Cercetări Arheologice. Muzeul Național de Istorie a României, București
Caiete ARA – Caiete ARA. Asociația Arhitectură, restaurare, arheologie, București
Carpica – Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CEpR – Cronica Epigrafică a României
CercIst – Cercetări Istorice, Iași
CICSA – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, Facultatea de Istorie, Universitatea din București
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, I–XVII, Berlin
CN – Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României, București
CNM, V.1 – *Corpus Nummorum Moldaviae*, vol. V.1, Chișinău
CRAI – Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus des séances de l'année ...
Crisia – Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea

- Dacia – Dacia / Dacia Nouvelle Série. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
- Danubius – Danubius. Revista Muzeului de Istorie Galați
- DHA – Dialogues d'histoire ancienne, Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité
- Documenta Praehistorica – Documenta Praehistorica, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology, Ljubljana
- EphemDac – Ephemeris Dacoromana, Roma
- EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
- ERSIR – *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, I – V, V. Spinei, D. N. Rusu (coord.), Suceava, 2021
- FolArch – Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici, Budapest
- Fontes I – *Fontes Historiae Daco-Romanae – Izvoarele istoriei României*, I, București, 1964
- Fontes II – *Fontes Historiae Daco-Romanae – Izvoarele istoriei României*, II, București, 1970
- FSI – Forensic Science International
- Glasnik – Glasnik. Srpsko Arheološko Društvo (Journal of the Serbian Archaeological Society), Belgrad
- Hierasus – Hierasus. Muzeul Județean Buzău
- HOMO – HOMO. Journal of Comparative Human Biology, Stuttgart
- Ialomița – Ialomița. Studii de cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie, Slobozia
- IDRE – C. C. Petolescu, *Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones externae – Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, I-II, București, 1996-2000
- IGB – G. Mihailov, *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, vol. I-V, Sofia, 1956-1970
- IGLR – E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976
- IGRR – *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes*, publiées par R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye, Paris, 1906-1927
- IJP – International Journal of Paleopathology
- ISM – *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae – Inscriptiile din Sythia Minor*: I. *Inscriptiones Histriae et vicinia – Histria și împrejurimile* (Dionisie M. Pippidi), București, 1983; II. *Tomis et territorium – Tomis și teritoriul său* (Iorgu Stoian), București, 1987; III. *Callatis et territorium – Callatis et son territoire* (Alexandru Avram), București – Paris, 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (Emilian Popescu), București – Paris, 2015 ; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia Doruțiu-Boilă), București, 1980; VI.2. *Supplementa 2. Tomis et territorium – Tomis et son territoire* (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), București – Paris, 2018
- Istros – Istros. Muzeul Brăilei „Ferdinand I”, Brăila
- IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
- JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
- JAS – Journal of Archaeological Science, Amsterdam
- JAT – Journal of Ancient Topography
- JFS – Journal of Forensic Studies
- JITE – Journal of Institutional and Theoretical Economics
- JHE – Journal of Human Evolution
- LRBC – *Late Roman Bronze Coinage A.D. 394-498*, Londra, 1965: I, *The Bronze Coinage of the House of Constantine A.D. 324–346* (P. V. Hill, J. P. C. Kent); II, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire A.D. 346–498* (R. A. G. Carson, J. P. C. Kent).
- MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia, Roma
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
- Marmatia – Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Baia Mare
- MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
- MCSEE – Monedă și comerț în Sud-Estul Europei, Sibiu
- MEFRM – Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Âge, Rome
- MER – *Catalogue des monnaies de l'Empire romain*. II. J.-B. Giard, *De Tibère à Néron*, Paris, 1988 ; III. J.-B. Giard, *Du soulèvement de 68 après J.-C. à Nerva*, Paris-Strasbourg, 1998
- MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
- MIR – *Moneta Imperii Romani*. 14. B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117)*, I–II, Wien, 2010; 18. W. Szaivert, *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161–192)*, Wien, 1986.
- Mousaios – Mousaios. Buletinul Științific al Muzeului Județean Buzău
- MuzNaț – Muzeul Național, Muzeul Național de Istorie a României, București
- Numizmatičar – Numizmatičar. Casopis za anticki i stari jugoslovenski novac, Belgrad

- Numizmatikai Közlöny – Numizmatikai Közlöny. A Magyar Numizmatikai Társulat, Akadémiai Kladó, Budapest
- NZ – Numismatische Zeitschrift, Viena
- Oltenia – Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
- Paléorient – Paléorient: revue interdisciplinaire de préhistoire et de protohistoire du sud-ouest et de l'Asie centrale, Paris
- PBF – Prähistorische Bronze Funde, München – Stuttgart
- Peuce – Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
- PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I (A–I, 1976), II (I–V, 1977), III (1980; indici)
- Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
- Przegląd Archaeologiczny – Przegląd Archaeologiczny, Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław
- PZ – Prähistorische Zeitschrift, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin
- RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
- RAN – Repertoriul Arheologic Național / National Archaeological Repository
- RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, București
- RESEE – Revue des Études Sud-Est Européennes. Academia Română. Institutul de Studii Sud-Est Europeene, București
- RevArh – Revista Arheologică, Chișinău
- RGZM – Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, I-II, 2004
- RI – Revista Istorică. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
- RIC – *The Roman Imperial Coinage*, Londra: I², *From 31 BC to AD 69*, 1984 (C. H. V. Sutherland); II, *Vespasian to Hadrian*, 1926 (H. Mattingly, E.A. Sydenham); II.1, *From AD 69–96. Vespasian to Domitian*, 2007 (I. A. Carradice, T.V. Buttrey); II.3, *From AD 117–138. Hadrian*, 2019 (R.A. Abdy, P.F. Mittag); III, *Antoninus Pius to Commodus*, 1930; IV.1, *Pertinax to Geta*, 1968 (H. Mattingly, E.A. Sydenham); IV.2, *Macrinus to Pupienus*, 1938; IV.3, *Gordian III – Uranian Antoninus*, 1949 (H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland); V.1, 1927 (reimprimat 1968; P. H. Webb); VII, *Constantine and Licinius A.D. 313–337*, 1966 (P.M. Bruun); VIII, *The Family of Constantine I A.D. 337–364*, 1981; X, *The Divided Empire and the Fall of the Western Parts A.D. 395–491*, 1994 (J.P.C. Kent)
- RMD – Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, London: I. *Roman Military Diplomas 1954–1977*, 1978; II. *Roman Military Diplomas 1978–1984*, 1985; III. *Roman Military Diplomas 1985–1993*, 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas IV*, 2003; P. Holder, *Roman Military Diplomas V*, 2006
- RMM-MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor – Monumente Istorică și de Artă, București
- Romanoslavica – Romanoslavica. Asociația Slaviștilor din România, București
- RPC – *Roman Provincial Coinage*, Oxford (https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/map?volume_id=)
- RPC, VII.2 – *Roman Provincial Coinage. VII.2. From Gordian I to Gordian III (AD 238–244): all provinces except Asia*, Londra/Paris, 2022 (J. Mairat, M. Spoerri Butcher, cu contribuția M. Amandry, R. Bland, K. Butcher, J. Nurpetlian, U. Peter).
- RRH – Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
- SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
- SCIA.AP – Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București
- SHA – *Scriptores Historiae Augustae*, Teubner, Leipzig, 1965
- Simpozion Chișinău 2003 – *Simpozion de numismatică dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003)*, Chișinău, 26–28 noiembrie 2003, București, 2005.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
- SNGCop 2 – *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish Royal National Museum*, Copenhaga, 1942–1969 (serie reeditată); II, *Thrace and Macedonia*, West Milford, 1982.
- SP – Studii de Preistorie, București
- StCl – Studii Clasice, București
- StratumPlus – Stratum Plus, Școala Superioară de Antropologie, Chișinău, St Petersburg, București
- Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
- SympThrac – Symposia Thracologica, București
- Syria – Syria. Archéologie, art et histoire. Institut Français du Proche-Orient
- TdE – Trabajos de Egiptología. Papers on Ancient Egypt, Universidad de La Laguna, Tenerife, Spania

Th-D – Thraco-Dacica, București

Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău

VAH – Varia Archaeologica Hungarica V. Redigit Csanád Bálint. Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

Valachica – Valachica. Studii și cercetări de istorie și istoria culturii, Complexul Muzeal Național „Curtea Domnească”, Târgoviște

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

ZRVI – Zbornik radova Vizantološkog instituta. The Institute for Byzantine Studies. Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrad